

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ДОШКІЛЬНОЇ ТА ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему: **«УПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСОМ ФОРМУВАННЯ
МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ»**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.0132-з
спеціальності 013 «Початкова освіта»
освітньо-професійної програми «Початкова
освіта»

А. І. Тимченко

Керівник: доцент кафедри дошкільної та
початкової освіти, к. філол. н.

_____ М. А. Томченко

Рецензент: професор кафедри дошкільної та
початкової освіти, д. пед. н.

_____ Л. О. Сущенко

Запоріжжя

2023

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра дошкільної та початкової освіти
Рівень вищої освіти магістерський
Спеціальність 013 «Початкова освіта»
Освітньо-професійна програма «Початкова освіта»

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри _____
« ____ » _____ 2023 року

**ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ**

Тимченко Аліні Ігорівні

- 1. Тема роботи:** «Управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів»
керівник роботи Томченко Марина Анатоліївна, доцент кафедри дошкільної та початкової освіти, к. філол. н.
затверджена наказом ЗНУ від «26» вересня 2023 р. № 1504-с
- 2. Строк подання студентом роботи:** 27 листопада 2023 р.
- 3. Вихідні дані до роботи:** матеріали педагогічної практики, курсових робіт
- 4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, що належить розробити):** на підставі аналізу філософської, психологічної та педагогічної наукової літератури з'ясувати сутність системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів; проаналізувати стан управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів; розробити систему управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів, обґрунтувати її зміст та організаційні форми; експериментально перевірити ефективність системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів; узагальнити результати дослідження щодо ефективності системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів у закладі загальної середньої освіти.
- 5. Перелік графічного матеріалу:** таблиць – 3, рисунків – 4.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Консультант	Дата, підпис	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Вступ	Томченко М. А.	07.02.23 р.	07.02.23 р.
Розділ 1	Томченко М. А.	28.03.23 р.	28.03.23 р.
Розділ 2	Томченко М. А.	18.05.23 р.	18.05.23 р.
Висновки	Томченко М. А.	23.09.23 р.	23.09.23 р.

7. Дата видачі завдання: 07.02.23 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ п/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-лютий	виконано
2	Написання вступу	березень	виконано
3	Написання першого розділу	квітень-червень	виконано
4	Написання другого розділу	серпень-вересень	виконано
5	Написання висновків	жовтень	виконано
6	Оформлення роботи, рецензування	листопад	виконано
7	Захист	грудень	виконано

Студент _____ А. І. Тимченко
(підпис) (прізвище та ініціали)

Керівник роботи _____ М. А. Томченко
(підпис) (прізвище та ініціали)

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ Ю. Є. Зубцова
(підпис) (прізвище та ініціали)

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 93 с., 3 таблиці, 4 рисунки, 62 джерела.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити систему управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів.

Об'єкт дослідження – управління процесом виховання учнів початкових класів.

Предмет дослідження – система управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів.

Методи дослідження: теоретичні (аналіз філософської, психологічної, педагогічної літератури для дослідження ступеня розробленості проблеми, визначення теоретичних засад управління процесом формування моральних якостей учнів молодшого шкільного віку; конкретизація, систематизація та узагальнення для визначення умов упровадження системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів; моделювання для розробки та обґрунтування системи управління цим процесом, визначення структури, принципів і методів управлінської діяльності, спрямованої на формування моральних якостей учнів початкових класів); емпіричні (спостереження, анкетування, опитування, вивчення документації, бесіди, створення моральних ситуацій для виявлення реального стану управління процесом формування моральних якостей учнів у загальноосвітній школі; якісний та логіко-статистичний аналізу для з'ясування рівня ефективності управлінських дій керівників загальноосвітньої школи в процесі формування моральних якостей учнів початкових класів; педагогічний експеримент для апробації експериментальної системи управління досліджуваним процесом).

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що автором науково обґрунтовано систему управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання методичного інструментарію для ефективного управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів.

Галузь використання: заклади загальної середньої освіти.

УПРАВЛІННЯ, КЕРІВНИЦТВО, ФОРМУВАННЯ, МОРАЛЬ,
МОРАЛЬНІ ЯКОСТІ, УЧНІ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

SUMMARY

Tymchenko A. I. Management of the process of formation of moral qualities of primary school students

The qualifying work consists of an introduction, two chapters, conclusions, a list of references (62 items). The volume of the qualifying paper is 93 pages (with 75 pages of the main text). The work contains 3 tables and 4 figures.

The purpose of the study is to theoretically substantiate and experimentally check the system of management of the process of formation of moral qualities of primary school students.

The tasks of the study:

1. Based on the analysis of philosophical, psychological and pedagogical scientific literature find out the essence of the system of management of the process of formation of moral qualities of primary school students.

2. Analyze the state of management of the process of formation of moral qualities of primary school students.

3. Develop a system for managing the process of formation of moral qualities of primary school students; substantiate its content and organizational forms.

4. Experimentally check the effectiveness of the system of management of the process of formation of the moral qualities of primary school students.

5. Summarize the results of the study on the effectiveness of the system of management of the process of formation of moral qualities of primary school students in an institution of general secondary education.

The object of the study is management of the process of education of primary school students.

The subject of the study is the system of management of the process of formation of moral qualities of primary school students.

The first chapter «Theoretical and methodological foundations of management of the process of formation of moral qualities of primary school students» analyzes

modern conceptions of management of educational process in institutions of general secondary education as a basis for management of the process of formation of moral qualities of primary school students; reveals the problem of formation of moral qualities of a child in psychological and pedagogical literature and pedagogical practice.

The second chapter «Development and implementation of the system of management of the process of formation of moral qualities of primary school students» characterizes formation of moral qualities of students as a pedagogical phenomenon; substantiates the system of management of the process of formation of moral qualities of primary school students; analyzes the results of experimental study.

The scientific novelty of the obtained results is in the development and substantiation of the system of management of the process of formation of moral qualities of primary school students; determination of the content and characteristics of pedagogical, psychological, organizational and personnel conditions for the implementation of the system of management of the process of formation of moral qualities of primary school students in the educational process of a school.

Key words: management, formation, moral, moral qualities, primary school students.

ЗМІСТ

Вступ.....	9
Розділ 1. Теоретико-методологічні засади управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів.....	14
1.1. Аналіз сучасних концепцій управління виховним процесом у закладах загальної середньої освіти як підґрунтя управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів.....	14
1.2. Проблема формування моральних якостей дитини у психолого-педагогічній літературі та педагогічній практиці.....	24
Розділ 2. Розробка та реалізація системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів.....	38
2.1. Формування моральних якостей учнів початкових класів як педагогічне явище.....	38
2.2. Обґрунтування системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів.....	52
2.3. Зміст та аналіз результатів експериментального дослідження	76
Висновки.....	84
Список використаних джерел.....	87

ВСТУП

Актуальність теми. За роки державної незалежності суспільство України визначило нові пріоритети соціального розвитку, зокрема в галузі освіти. Орієнтація на гуманістичні цінності та світові стандарти, демократизація, інтеграція у світову культуру віддзеркалили суспільні перетворення й знайшли відображення в Конституції України, Законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті, Державній національній програмі «Освіта (Україна XXI століття)», Концепції Нової української школи.

Виховання духовності й моральності в учнів як пріоритетне завдання національної освіти також актуалізувалося на межі століть: у час соціально-економічних трансформацій, кардинальних змін у самому суспільстві, його структурі, організації, ідеології, а отже, в освіті й вихованні. На державному рівні зафіксовано стратегічні орієнтири розвитку системи освіти та визначено тенденції, пов'язані із зростанням вимог суспільства до якості освіти та управління освітнім процесом у закладах загальної середньої освіти. Становлення України як суверенної, демократичної, соціальної, правової держави актуалізувало формування системи освіти на основі принципів гуманізму, демократичності, пріоритетності загальнолюдських духовних цінностей, толерантності, у зв'язку з чим освіта та виховання знаходяться в процесі переходу на нову дитиноцентристську парадигму, у центрі якої – особистість дитини в усіх її взаємозв'язках з навколишнім світом.

За таких умов основою управлінської діяльності в галузі освіти визначено чітку ієрархію цілей і завдань на кожному з етапів освіти – початковій, загальній середній, вищій; реальність та узгодженість форм, методів і засобів організації освітнього процесу в цілому та виховання моральних якостей зокрема; прогнозування перспектив та результатів освітнього процесу у вигляді сформованих моральних якостей учнів, особливо початкової школи.

Разом із тим, темпи й глибина перетворень у системі освіти, зокрема в управлінні освітніми процесами, не задовольняють потреби суспільства, особливо щодо морального виховання молоді. Останнім часом спостерігаються тенденції: «омолодження» злочинності, проявів агресивності в дитячому середовищі, залучення молодших школярів до шкідливих звичок старшокласниками, невиконання батьками своїх обов'язків стосовно виховання дітей тощо.

Оскільки формування в молоді позитивного сенсу життя, розуміння обов'язку та відповідальності перед іншими людьми, опанування моральної культури та культури спілкування, розвиток почуття гідності й честі відбувається в діяльності в умовах освітнього процесу школи, то управління формуванням моральних якостей учнів має починатися з молодших класів.

Управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів передбачає впровадження відповідних педагогічних умов у закладі загальної середньої освіти на основі інноваційних наукових досягнень та сучасних психолого-педагогічних досліджень.

Грунтовні дослідження інноваційних підходів до педагогічного менеджменту та внутрішньошкільного управління освітнім процесом у закладі загальної середньої освіти проведено М. Гузик, Л. Даниленко, Г. Єльніковою, Л. Карамушкою, В. Лунячком, О. Мармазою, В. Масловим, Н. Островерховою, М. Поташником, Є. Хриковим та ін.

Основи сучасної теорії управління загальноосвітніми навчальними закладами та особливості управління освітніми системами розроблено в працях В. Алфімова, Л. Калініної, В. Кричевського, В. Крижка, В. Олійника, Є. Павлютенкова, В. Пікельної, Т. Сорочан та ін. Більшість науковців звертають увагу на системний підхід до управління в освіті, зокрема до управління освітнім процесом у загальноосвітній школі.

Психологічні аспекти управління вихованням висвітлено в дослідженнях Л. Карамушки, Н. Коломінського, В. Крижка, Р. Немова, А. Петровського, В. Третьяченко, В. Шепеля та ін. Принципи, методи, моделі, підходи до

внутрішньошкільного управління загальноосвітніми навчальними закладами та вихованням школярів розкрито в працях В. Гамаюнова, В. Маслова, В. Мішина, Є. Павлютенкова, Г. Сазоненко, А. Саранова, Т. Сорочан, П. Фролова, Є. Хрикова та ін.

Теоретичні основи розвитку в школярів позитивних моральних якостей, з'ясування їх суті й умов формування знайшли висвітлення в наукових розвідках сучасних українських учених: І. Бега, А. Богуш, О. Киричука, О. Кононко, В. Кременя, О. Матвієнко, О. Савченко, О. Скрипченка, О. Сухомлинської та ін.

Вихованню учнів молодшого шкільного віку присвячено праці Ш. Амонашвілі, І. Бега, Н. Бібик, В. Киричок, Р. Охрімчук, О. Савченко та ін. Учені наголошують, що знання та вміння, накопичені дитиною в молодшому шкільному віці, пізніше стають основою для формування стійких моральних звичок, навичок суспільної поведінки, високих життєвих ідеалів.

Актуальність проблеми дослідження, її теоретична значущість і практична потреба у визначенні ефективних шляхів її розв'язання зумовили вибір теми кваліфікаційної роботи: *«Управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів»*.

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів.

Відповідно до предмета та мети дослідження визначено такі завдання:

1. На підставі аналізу філософської, психологічної та педагогічної наукової літератури з'ясувати сутність системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів.

2. Проаналізувати стан управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів.

3. Розробити систему управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів, обґрунтувати її зміст та організаційні форми.

4. Експериментально перевірити ефективність системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів.

5. Узагальнити результати дослідження щодо ефективності системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів у закладі загальної середньої освіти.

Об'єкт дослідження – управління процесом виховання учнів початкових класів.

Предмет дослідження – система управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів.

Для досягнення мети й розв'язання поставлених у роботі завдань використано такі методи дослідження: *теоретичні* (аналіз філософської, психологічної, педагогічної літератури для дослідження ступеня розробленості проблеми, визначення теоретичних засад управління процесом формування моральних якостей учнів молодшого шкільного віку; конкретизація, систематизація та узагальнення для визначення умов упровадження системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів; моделювання для розробки та обґрунтування системи управління цим процесом, визначення структури, принципів і методів управлінської діяльності, спрямованої на формування моральних якостей учнів початкових класів); *емпіричні* (спостереження, анкетування, опитування, вивчення документації, бесіди, створення моральних ситуацій для виявлення реального стану управління процесом формування моральних якостей учнів у загальноосвітній школі; якісний та логіко-статистичний аналізу для з'ясування рівня ефективності управлінських дій керівників загальноосвітньої школи в процесі формування моральних якостей учнів початкових класів; педагогічний експеримент для апробації експериментальної системи управління досліджуваним процесом).

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що автором науково обґрунтовано системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання методичного інструментарію для ефективного управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ УПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСОМ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

1.1. Аналіз сучасних концепцій управління виховним процесом у закладах загальної середньої освіти як підґрунтя управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів

Історія становлення науки управління надзвичайно давня. Проте управління вивчалось протягом тривалого часу переважно як безпосередній процес, результати якого застосовувалися в основному в практиці. Лише наприкінці XIX – початку XX ст. управління виокремилось в самостійну галузь науки і практики. Теоретичні основи загальної теорії управління були закладені й розвиваються донині в працях Ф. Тейлора, А. Файоля, Е. Мейо, Д. Кліланда, В. Кінга, С. Оптнера, А. Маслоу, П. Друкера, У. Оучи, М. Мескона, М. Альберта, Ф. Хедоурі та ін.

Оскільки до завдань нашої роботи не входить дослідження багатой світової спадщини з проблем розвитку науки управління, то ми проаналізуємо лише ті з них, які безпосередньо стосуються управління закладом загальної середньої освіти у цілому, управління виховним процесом і, зокрема процесом морального виховання з метою визначення науково-теоретичних основ управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів.

Перш за все, ми виходимо з того, що управління сучасним закладом загальної середньої освіти ґрунтується на загальній теорії управління, керівництва і менеджменту; здобутках різноманітних шкіл наукового управління; процесуальному, системному, ситуаційному і синергетичному підходах до управління.

Основи загальної теорії управління одними з перших застосували до управління освітою Ю. Бабанський і Ю. Конаржевський. У роботах Г. Єльнікової, Є. Павлютенкова В. Пікельної, Т. Сорочан, Є. Хрикова та інших вітчизняних педагогів були докладно проаналізовані й розвинені ідеї управління в освіті та різноманітні підходи щодо управління сучасним закладом загальної середньої освіти.

Управління закладом загальної середньої освіти як самостійний процес сформувалося в 60-70-ті рр. ХХ ст. Саме тоді були закладені основи управління школою. Межа ХХ-ХХІ століть ознаменована фундаментальними дослідженнями в галузі управління загальноосвітніми навчальними закладами, оскільки принципово змінилася соціокультурна ситуація в країні.

У зв'язку з переходом загальної середньої освіти в якісно новий стан та визначенням сучасних завдань у вихованні учнів почався новий етап розвитку теорії та практики управління школою. Основні тенденції розвитку теорії та практики управління закладом загальної середньої освіти знайшли відображення в науково-педагогічних працях Є. Березняка, Г. Єльнікової, І. Мар'єнка, Р. Шакурова, Т. Шамової та ін. Заслуговує на увагу дослідження В. Маслова, який визначив основні характеристики управлінського процесу: інтенсивний пошук нових форм та методів управління, широке і всебічне вторгнення науки в практику управління, комплексний підхід до розв'язання завдань, системний аналіз об'єктів управління.

На рубежі 70-80 рр. ХХ ст. у сфері професійної майстерності й «педагогічної техніки» почала розроблятися та набула актуальності як науково-педагогічна категорія *педагогічна технологія*. Особливий інтерес до питань педагогічної техніки і майстерності, педагогічних технологій виявили І. Зязюн, Л. Рувінський, М. Верб, В. Куценко, В. Селевко, Ю. Турчанінова й багато інших вітчизняних науковців. Особливо посилилася увага до проблеми педагогічного спілкування. За її наукову розробку взяли не лише педагоги (А. Домбрович, Є. Ільїн, О. Мудрик й ін.), але й психологи, поклавши в основу дослідження А. Бодальова, В. Кан-Калика, Г. Костюка.

Досить плідними в історії розвитку управлінської думки, теорії та практики керівництва й управління в системі освіти були 80-ті рр. ХХ ст. У цей період у теорії управління все більш чіткою стає тенденція до виокремлення управління конкретними процесами в педагогічній діяльності. У наукових працях В. Бондаря, Б. Кобзаря, Ю. Конаржевського, В. Крижка, В. Маслова, Н. Островерхової, М. Портнова, П. Худомінського, І. Якиманська та інших учених досліджуються проблеми теорії і практики шкільного управління та управління окремими процесами в школі, у тому числі й виховними.

На початку 90-х рр. ХХ ст. відбулися докорінні соціально-економічні й політичні зміни, зокрема, в українському суспільстві, що, у свою чергу, призвело до зміни освітньої парадигми в Україні. У Державній національній програмі «Освіта» (Україна ХХІ століття) було визначено стратегічні завдання реформування управління освітою і пріоритетні завдання шкільної освіти: формування освіченої, творчої особистості, становлення її фізичного та морального здоров'я, забезпечення пріоритетності розвитку людини, відтворення й трансляція культури і духовності в усій різноманітності вітчизняних та світових зразків. Одним із основних шляхів реалізації цих завдань є «наукове обґрунтування нової системи управління освітою, відпрацювання інноваційних моделей управління галуззю та важливих управлінських рішень».

Однією з перших спроб описати зміну функціональних обов'язків керівника школи, удосконалення управлінської діяльності в умовах її оновлення була колективна наукова праця таких учених, як: Ю. Конаржевського, К. Нефедової, П. Третьякова, Т. Шамової. Автори констатували той факт, що назріла необхідність учити керівника школи управляти її розвитком, спрямовувати дослідницьку і пошукову діяльність педагогів та учнів.

З середини 90-х років ХХ ст. з'явилося й набуло розвитку поняття «менеджмент в освіті». Менеджмент освіти, за О. Мармазою, – це вид управлінської діяльності, який складається із сукупності засобів, методів і форм

впливу на індивідуумів і колективи з метою ефективного функціонування цієї галузі [57].

Сутність освітнього менеджменту та зміст діяльності менеджера освіти розкрито в наукових працях Л. Даниленко, Г. Дмитренка, Л. Карамушки, Г. Єльнікової, Н. Коломінського, Ю. Конаржевського, Т. Сорочан, Є. Хрикова та ін.

Отже, розвиток теорії управління освітою та закладом загальної середньої освіти спирається сьогодні на загальний розвиток теорії керівництва, управління і менеджменту. З цієї причини набувають поширення тенденції психологізації управлінської діяльності та адаптації ефективних технологій управління виробництвом до управління освітою, загальноосвітньою школою, менеджмент в освіті. Саме на цей період припадає зростання інтересу науковців до управління окремими процесами в школі, чому сприяла і світова тенденція щодо моделювання навчально-виховних закладів і процесів у них.

На початку ХХІ ст. в Україні склалися сприятливі умови як для оновлення процесів управління освітою в цілому, так і для розробки нових систем управління закладом загальної середньої освіти. У 2001 р. Міністерство освіти і науки спільно з Академією педагогічних наук України розробило Національну доктрину розвитку освіти України. У Доктрині зазначено, що реформування галузі передбачає, передусім, модернізацію управління освітою. Нова система управління повинна бути державно-громадською, враховувати регіональні особливості, орієнтувати освітній заклад на розвиток. Система управління була визначена як відкрита та демократична.

На хвилі зростаючого інтересу до проблем управління в освіті і різносторонніх досліджень у цій сфері сформувалися певні напрями, школи, концепції управління. У наукових дослідженнях почали використовуватися декілька термінів, які характеризували цей процес: «керівництво», «управління», «менеджмент». Таким чином, важливо з'ясувати сучасний зміст поняття «управління».

Термін «управління» з'явився в педагогічній літературі в 80-роках ХХ ст. і в подальшому вживався паралельно з раніше застосовуваним терміном «керівництво». Співвідношення понять «керівництво» і «управління» в освітніх процесах ґрунтовно дослідили В. Пікельна [35] та В. Лазарев [32] і вказали на відсутність чіткого поділу між цими поняттями.

У сучасному менеджменті освіти категорія «управління» розглядається багатьма дослідниками як цілесумовлена, умотивована діяльність, спрямована на впорядкування педагогічного процесу і його вдосконалення [1; 23; 62]. За визначенням Ю. Конаржевського, управління школою як соціальною системою за формою є процесом переробки інформації, має три етапи: збір інформації про стан керованого об'єкта; переробка її; видача командної інформації (управлінське рішення) [62].

На думку більшості науковців, управління є процесом переведення системи з одного якісного стану в інший (В. Афанасьєв, Ю. Конаржевський, Т. Шамова).

Науковець Г. Єльнікова визначає управління як особливий вид людської діяльності в умовах постійних змін внутрішнього та зовнішнього середовища, який забезпечує цілеспрямований вплив на керовану систему для збереження і впорядкування її в межах заданих параметрів на основі закономірностей її розвитку та дії механізмів самоуправління [56]. На наш погляд, слухним є і зауваження Г. Єльнікової про те, що при будь-якому управлінні «важливими є такі фактори: філософська основа; спосіб визначення загальної мети і часткових пріоритетів діяльності колективу та їх трансформації у завдання (функції) кожного виконавця; механізм розподілу функцій; предмет і характер контролю» [56]. На її думку, між умовами оточення, у яких відбувається управління, та характером взаємодії учасників управлінського процесу існує певний взаємозв'язок.

Отже, загальними ознаками процесу управління, у тому числі й у виховному процесі, на наш погляд, є: поєднання інтересів, потреб, можливостей компонентів управління; висування цілей, зіставлення варіантів їх досягнення;

інформаційна (діагностична) служба; прийняття рішень, організація їх виконання та безліч комунікативних зв'язків у цьому процесі.

Загальне ж поняття управління, на нашу думку, полягає у визначенні цілей та процесу організації їх досягнення за допомогою необхідних і достатніх способів. Відповідно, загальна мета управління передбачає досягнення саме кінцевих результатів, які будуть досягнуті у певний момент, тобто управління стає процесом рефлексії досягнення мети.

Враховуючи ці теоретичні положення, слушною вважаємо й думку О. Мармази, яка зазначає, що «суб'єкт управління повинен: здійснювати процес управління; мати здатність щодо свідомого визначення цілей; обирати та розробляти засоби впливу для досягнення цілей; володіти здібностями щодо визначення фактів досягнення цілей» [58].

Сутність управління освітою визначається як цілеспрямований вплив суб'єктів управління різних рівнів (державного, регіонального, місцевого) на всі ланки освіти з метою гармонійного розвитку підростаючого покоління, життєдіяльність якого забезпечує збереження й подальший розвиток соціального організму та культури суспільства [25; 32].

Проаналізуємо погляди фахівців на управління загальноосвітньою школою. Так, М. Поташник зазначає, що управління школою припускає цілеспрямовану діяльність усіх суб'єктів, яка забезпечує становлення, стабілізацію, оптимальне функціонування і обов'язковий розвиток школи [62]. Провідні педагоги вважають, що управління школою – це особлива діяльність, під час якої її суб'єкти за допомогою планування, організації, керівництва й контролю забезпечують організованість (інтегрованість) спільної взаємодії учнів, педагогів, батьків, обслуговуючого персоналу та її спрямованість на досягнення освітніх цілей і цілей розвитку школи [1; 25; 30; 56].

З іншої позиції сутність управління школою розглядають сучасні школознавці. Вони вважають, що внутрішньошкільне управління – це цілеспрямована активна взаємодія керівників, громадськості та інших учасників педагогічного процесу, спрямована на його упорядкування й переведення на

більш високий рівень, що відповідає закономірностям, які визначають його розвиток і забезпечують одержання заданого результату в оптимальному варіанті [58; 62].

Науковець Є. Хриков визначає управління школою, виходячи із сучасних реалій суспільного розвитку. На думку вченого, управління школою та начально-виховними процесами, які відбуваються в ній, потрібно розглядати як створення сукупності певних умов. У своєму дослідженні він подає таке тлумачення цього поняття: «Управління навчальним закладом необхідно визначити як діяльність керуючої підсистеми, спрямовану на створення прогностичних, педагогічних, психологічних, кадрових, матеріально-фінансових, організаційних, правових, ергономічних, медичних умов, необхідних для нормального функціонування і розвитку освітнього процесу і реалізації цілей навчального закладу» [62].

Зіставлення понять «управління», «керівництво» і «менеджмент» дало підстави науковцям харківської школи стверджувати, що ці поняття утворюють синонімічний ряд з певним розмежуванням, адже управління – це вид діяльності, який забезпечує оптимальне функціонування та розвиток систем, узгоджує й координує діяльність людей щодо досягнення спільної мети [1]. Поділяючи їх думку, ми також виходимо з того, що управляти можна системами, процесами, а керувати – людьми, колективами, тобто управління і керівництво відрізняються об'єктами та суб'єктами: управляти можна чимось, керувати – кимось. У свою чергу, педагогічний менеджмент – це теорія та практика ефективного управління закладом освіти. Отже, проаналізувавши тлумачення поняття «управління» різних науковців, вважаємо, що найбільш системно та повно (відповідно до теми нашого дослідження) воно сформульоване О. Мармазою. За її визначенням, управління освітнім закладом – це доцільна, активна взаємодія керівника з іншими учасниками педагогічного процесу, технічним (обслуговуючим) персоналом та громадськістю, спрямована на координацію та узгодження зусиль, упорядкування педагогічної системи та переведення її на більш високий якісний рівень [56].

Функції управління закладом загальної середньої освіти ґрунтуються на функціях, розроблених у загальній теорії управління. Однак серед науковців-освітян немає єдності в поглядах щодо цього питання. Такого висновку ми дійшли на основі аналізу робіт Ю. Бабанського, Л. Даниленко, М. Кириченка, Ю. Конаржевського, В. Лазарєва, Н. Островерхової, В. Пікельної, М. Поташника, П. Третьякова, П. Фролова, Є. Хрикова.

У сучасній науковій літературі виділяють переважно наступні управлінські функції: аналіз, планування, організація, розпорядництво (або командування), мотивація, керівництво, координація, контроль, регуляція, комунікація, дослідження, оцінка, прийняття рішень, підбір персоналу, представництво і ведення переговорів. Більшість авторів пропонують підхід, заснований на об'єднанні суттєвих видів управлінської діяльності в невелику кількість категорій, які можуть бути застосовані до всіх організацій. Так, наприклад, П. Третьяков, М. Поташник та В. Лазарєв виділяють функції аналізу, планування, організації, мотивації і контролю.

Аналіз теорії і практики дозволяє визначити виховну систему школи (класу) як спосіб (уклад) життя учнівського колективу, всі сторони (компоненти) якого підпорядковані певним цілям і забезпечують у процесі свого функціонування досягнення заданого результату – певних меж розвитку і формування моральних якостей особистості. Адже виховання дитини, як відмічає М. Красовицький, відрізняється від маніпулювання нею саме тим, що передбачає створення таких умов, які стимулюють формування у неї кращих моральних рис. Під виховною системою Т. Цуканова розуміє систему психолого-педагогічного забезпечення умов активної життєдіяльності учнів, розвиток їх, формування кожного школяра як особистості [48].

Виховна система школи має складну структуру. Її компоненти: цілі, виражені в початковій концепції (тобто сукупність ідей, для реалізації яких вона створюється); діяльність, що забезпечує її реалізацію; суб'єкти діяльності, які її організовують і які беруть у ній участь; відносини, що народжуються в діяльності і спілкуванні, інтегруючи суб'єктів в якусь цілісність; середовище

системи, освоєне суб'єктом, та управління, що забезпечує інтеграцію компонентів у цілісну систему і розвиток цієї системи.

Поняття «виховна система» та «виховний процес» пов'язані засобами взаємодії. З одного боку, визначені педагогічні цілі закладу загальної середньої освіти зумовлюють створення й розвиток виховної системи, з іншого – виховна система виступає провідним чинником успішного розв'язання виховних завдань.

На думку фахівців, поняття «управління розвитком виховної системи» має два компоненти: управління і розвиток. Управління як цілеспрямована діяльність суб'єктів управління різного рівня забезпечує оптимальне функціонування і розвиток керованої системи та переведення її на новий, якісно більш високий рівень. Управління процесом розвитку – це безперервна послідовність дій, які здійснюються суб'єктом управління, у результаті котрих формується та змінюється образ керованого об'єкта. Таким чином, управління розвитком системи – це внесення суб'єктом управління якісних змін у змінні компоненти системи при досягненні оптимуму в розвитку об'єкта управління.

Важливим компонентом структури виховної системи школи є управлінський, покликаний створити умови для успішного всебічного розвитку особистості школяра. В управлінні виховним процесом системний підхід, за характеристикою В. Черкашенка, передбачає: глибоке усвідомлення загальної мети і завдань виховання; реалізацію основних принципів виховання; всебічне вивчення особистості школяра; визначення на основі цього вивчення конкретних цілей і завдань виховної роботи; вплив на сім'ю з метою виховання учня; визначення пріоритетних напрямів виховної роботи; використання оптимальних форм і методів виховання; створення умов для ефективної виховної роботи; кваліфіковане управління системою; аналіз результатів [1].

Отже, процес виховання – динамічне, складне явище, яке здійснюється на основі цілеспрямованого й організованого формування особистості сучасного громадянина. Науковці (Б. Ананьєв, С. Батіщев, О. Дубасенюк, Г. Костюк, В. Журавльов, В. Якунін, М. Тайчинов) вважають, що виховання – це

управління процесом формування, розвитку особистості відповідно до потреб суспільства. А. Харчев наголошує, що управляти виховним процесом означає не тільки розвивати і вдосконалювати закладене в людині природою, коректувати небажані соціальні відхилення в її поведінці та свідомості, а й формувати в ній потребу в постійному саморозвитку і самореалізації фізичних та духовних сил. О. Мудрик, Л. Новікова розглядають процес управління вихованням як складне поєднання масових, колективних, групових впливів і одночасно як управління процесом опанування дітьми певним рівнем соціальної культури. Тобто, як управління усіма соціальними стосунками з точки зору цілісного підходу до процесу виховання [35].

Проблему управління процесом морального виховання в педагогічній науці (70-ті рр. ХХ ст.) окреслив Л. Рувінський. Він вважав, що управління моральним вихованням повинно здійснюватися відповідно до визначених вимог загальної науки управління. Саме тоді моральне виховання стає тим процесом, яким можна управляти. У свою чергу, управління цим процесом – це науково організоване виховання, яке забезпечує отримання певного результату. Використання самого терміну «управління» акцентує необхідність наукової організації виховання, що забезпечує здійснення поставленої мети. До того ж, Л. Рувінський підкреслював, що управління процесом морального виховання передбачає визначення мети виховання, програм діяльності вихователів і вихованців, організацію зворотного зв'язку і системи стимулювання, корегування діяльності вихованців і організації самовиховання (самоуправління системи, якою управляють) [30].

Розглядаючи виховання, науковці звертають особливу увагу на те, що це – цілеспрямований процес формування і розвитку моральної свідомості, самосвідомості [49].

Таким чином, управління процесом виховання в закладі загальної середньої освіти – це діяльність педагогів, яка забезпечує планомірний і цілеспрямований виховний вплив на вихованців.

Здійснивши історичний аналіз проблеми управління освітнім процесом у закладах загальної середньої освіти як підґрунтя управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів, ми дійшли висновку, що управління в освіті спирається на загальні положення науки управління. У ході дослідження проаналізовано лише ті аспекти проблеми, які стосуються управління закладом загальної середньої освіти у цілому і, зокрема, управління виховним процесом.

Таким чином, управління процесом формування моральних якостей особистості учнів є однією з актуальних проблем педагогічної науки, яка потребує подальшої розробки. Нагальною потребою у вихованні підростаючого покоління є перехід до педагогічних технологій, які на основі певної уніфікації управлінських дій дозволять конструювати ефективні системи управління та створювати моделі управління процесами формування моральних якостей учнів закладів загальної середньої освіти.

1.2. Проблема формування моральних якостей дитини у психолого-педагогічній літературі та педагогічній практиці

Словник визначає мораль так: «Мораль (лат. *moralis* – моральний, від *mores* – звичаї) – система поглядів і уявлень, сукупність норм і правил, які визначають поведінку людей, їхні обов'язки стосовно суспільства і одне одного; одна з форм суспільної свідомості» [12].

Мораль відрізняється від інших форм духовного життя (науки, релігії, мистецтва, філософії) такими властивостями, як імперативність, нормативність, оцінювальність.

Мораль є складним полісистемним явищем. У етичній літературі більшість дослідників умовно виділяють дві відносно самостійні, але тісно взаємопов'язані сфери: моральну практику і моральну свідомість.

У моральній практиці реалізуються моральні почуття, уявлення, вона формує процес життєдіяльності суспільства й особистості.

Моральна свідомість – складний, суперечливий феномен духовної культури, що має свої рівні, форми, структуру. Вона функціонує на двох рівнях – емоційно-почуттєвому та раціонально-теоретичному, які існують у взаємодії, єдності, доповнюючи одне одного.

Сучасна психолого-педагогічна наука розуміє моральні якості (риси) як стійку особливість поведінки індивіда, яка повторюється в різних ситуаціях. «Моральні якості, – зазначає М. Волков, – це типові риси поведінки особистості» [17]. Інакше кажучи, моральні якості є мотивами поведінки та діяльності людини. Втілення моральних якостей у дію породжує вчинок. «Моральні якості, за визначенням М. Тофтула, – це відносно стійкі ознаки поведінки людини, які виявляються в однотипних вчинках, що відповідають критеріям добра (чесноти, доброчесності) чи суперечать їм (моральні вади, пороки)» [19].

Дослідник С. Карпенчук вважає, що орієнтиром моральних якостей особистості виступає моральний ідеал. Моральний ідеал – поняття моралі, в якому виражаються вимоги суспільства до людей у вигляді конкретного образу морально досконалої особистості, що втілює кращі моральні якості, схвалені суспільством, уявлення про взірць поведінки та стосунків між людьми, які стають збуджувачами і ціллю морального розвитку суспільства й особистості [31]. Можна стверджувати, що моральні якості особистості – це суспільні норми поведінки, що формуються на основі загальноприйнятого певним суспільством ідеалу, який є відбиттям ідеальних норм і правил людського співжиття. У народному досвіді, у традиціях і звичаях, що шліфувалися протягом віків, у яскравих образах, життєстверджуючих дотепях, афоризмах, приказках, прислів'ях закладено мудру народну філософію, своєрідний моральний кодекс, визначено поведінкові норми – бути чесним, правдивим, скромним, совісним, працьовитим, милосердним, поважати старших, турбуватися про батьків, не нищити природу тощо.

Потребує уваги думка багатьох учених про те, що моральні якості не мають чітко окреслених меж та категоріального статусу, бо це досить синтетичне поняття, яке включає культуру почуттів та інтелектуальну культуру, враховуючи глибокі моральні та естетичні почуття людини. Тому серед науковців існують певні розбіжності щодо визначення понять «моральні якості», «особистісні якості» тощо, що потребує дослідження.

Вивчення природи моральних якостей людини має давні традиції, які беруть свій початок від Аристотеля, Платона, Плутарха, Демокрита, Спінози та ін. Перш за все, складність феномена моральності спонукала вчених до необхідності осмислити його на рівні філософського трактування, яке представлено в працях М. Бердяєва, В. Біблера, Ф. Гегеля, І. Канта, Л. Фейєрбаха, А. Швейцера тощо. Моральність розглядається ними співвідносно з духовністю. Складовими моральної культури, на думку філософів, є моральна свідомість й самосвідомість, які спираються на загальнолюдські норми й цінності, ідеали та моральні принципи.

Філософи (Ж.-Ж. Руссо, М. Бердяєв, Г. Сковорода, В. Соловйов, П. Юркевич та ін.) вважають, що моральність і духовність – надзвичайно складні та інтегративні поняття, що це, насамперед, внутрішній світ людини, її свідомість, світоглядні орієнтації. Основою розвитку моральних якостей є власні людські цінності, духовні потреби, інтереси, смаки й ідеали.

Фундаментальною проблемою морального розвитку особистості розроблялася Л. Виготським, Л. Божович, Я. Корчаком, А. Макаренком, В. Сухомлинським, К. Ушинським та ін.

Визначені філософами основи морального розвитку особистості постають підґрунтям наукових досліджень психолого-педагогічного спрямування щодо різних аспектів організації виховних процесів та управління моральним вихованням учнів.

Аналіз психолого-педагогічної літератури дає підстави стверджувати про різнобічність аспектів трактування управління процесом формування моральних якостей особистості. Сучасні вітчизняні психологи (І. Бех,

Л. Божович, Д. Ельконін, М. Боришевський, І. Булах, Г. Горська, З. Карпенко, О. Матвієнко, В. Москалець, М. Савчин) указують у наукових дослідженнях на філософсько-психологічне тлумачення моральності особистості, зокрема, на гуманістичне спрямування в психології (А. Маслоу, Е. Фромм, В. Франкл).

Теоретичні основи формування в школярів моральних якостей, з'ясування їхньої суті, змісту й умов формування висвітлені як у працях видатних філософів, психологів та педагогів минулого, зокрема, Г. Сковороди, О. Духновича, К. Ушинського, В. Сухомлинського, так і в роботах сучасних учених: І. Бега, Л. Божович, Р. Нємова, Н. Басюк, А. Богуш, О. Вержиховської, В. Давидова, О. Матвієнко, В. Мухіної, Т. Поніманської, В. Киричок, О. Штихалюка та ін.

Аналізуючи етичні погляди Г. Сковороди, Г. Гребінна слушно зазначає, що філософ розглядав пізнання людиною самої себе як доконечну умову щастя кожної особистості і всього суспільства, бо без самопізнання людина не може усвідомити головну мету свого життя. Саме філософія допомагає людині зрозуміти себе і спрямувати сили на створення в собі найкращих людських якостей [50]. Г. Сковорода стверджував, що головне в житті людини – серце; воно є «корень, сонце, глава и царь человеку». Потяги і спонуки серця він порівнював з іскрою, із зерном, у якому сховане «дерево» життя. Людина без серця – все одно, що горіх без зерна [50]. Тому «виховання серця», тобто моральне виховання, складовою якого є формування моральних якостей, повинно бути в центрі уваги вчителя.

Невдячна людина не може бути доброчесною, світосайною, моральною. Виходячи з цього, мислитель закликав виховувати молоде покоління щасливим, радісним, здатним поєднувати свої особисті прагнення і бажання з інтересами інших доброчесних людей. З погляду Г. Сковороди, моральною, розумною і вдячною є така поведінка, яка спрямована на досягнення щастя.

Велику увагу приділяв філософ питанню дружби між людьми. Під дружбою він розумів не випадкову приязнь, не скороминущу симпатію; дружба

– це союз «сродних душ», стійких у своїй чесності, незіпсованості, об'єднаних спільними життєвими інтересами.

Дружні стосунки між людьми неодмінно передбачають щирість, відвертість. Справжні друзі повинні розкривати одне перед одним і добродіє свої, і вади. Дружба виникає й зміцнюється в спільній праці, у цілеспрямованій, розумній діяльності. На цій основі виявляється схильність однієї людини до іншої, повага, взаємодопомога і взаємопідтримка. Отже, філософ гаряче пропагував дружбу між людьми.

Видатний український філософ високо підніс завдання виховання людини доброзичливої, скромної, уважної і чуйної до інших людей. Він неодноразово звертав увагу на необхідність виховання в дітей поваги до молодших і старших за себе, шанобливого ставлення до батьків, людей похилого віку, вчителів. Уважне і чуйне ставлення до людей не має нічого спільного з підлабузництвом, таке ставлення несумісне з будь-якою не порядністю, нечесністю, брехливістю та іншими моральними вадами, породжуваними «життєвими морем». Суть морального виховання, за Г. Сковородою, полягає в розвитку і зміцненні добродіє. Цінувати людину треба не за її матеріальне багатство, чин, посаду, зовнішній вигляд, становище «у світі», а за її внутрішню красу, за її розум і моральні якості.

Найважливішими етичними категоріями, як вважав Г. Сковорода, є праця і працьовитість. Праця – основа суспільного життя, вона – джерело всіх людських благ. Він вбачав у праці не тільки природну необхідність і джерело існування людини, а й могутній моральний фактор. Тому він закликав виховувати в дітей любов до праці та зневагу до неробства.

Отже, педагогічні засади Г. Сковороди щодо формування моральних якостей дітей є надзвичайно важливими й актуальними для управління виховним процесом у сучасній школі, особливо в початковій школі, отже важливо доцільно використовувати їх практичній діяльності.

Важливо враховувати особливості вихованців. Природні задатки і потяги дітей необхідно виявляти й розвивати якнайраніше з тим, щоб не допустити

лиха, мук і жертв. Обґрунтування необхідності виявлення і розвитку індивідуальних задатків та нахилів дітей до тієї чи іншої галузі трудової діяльності, а також ідея підготовки молодого покоління саме до вільної і творчої праці на користь суспільства є заслугою просвітителя.

У педагогіці О. Духновича, як зауважує О. Машталер, моральне виховання та формування моральних якостей дітей також посідає чільне місце. І це, на погляд автора, не випадково: він щиро і глибоко вірив, що саме шляхом удосконалення моральних якостей людини можна перетворити суспільство, ліквідувати соціальні вади і на цій основі забезпечити повну суспільну гармонію [50].

Серед завдань морального виховання О. Духнович указує на необхідність керування процесом формування у дітей таких моральних якостей, як любов і пошана до праці, людяність і товариськість, чесність і правдивість, дисциплінованість і стриманість, патріотизм.

У системі морального виховання, розробленій О. Духновичем, чітко виділяються такі методи, як переконання, приклад, заохочення і покарання. Основним засобом впливу на учня О. Духнович вважав живе слово вчителя. Педагог повинен постійно збуджувати і зміцнювати почуття честі та обов'язку в дітей. Він має систематично говорити їм «про честь, людяність, про користь морального життя, прикладами похвалити добрі і чесні діла, пороки ж дуже ганьбити» [50].

У справі морального виховання О. Духнович надавав великого значення особистому прикладу – учителя, батьків і взагалі дорослих. Найдокладніше О. Духнович говорить про заохочення і покарання. Подібно до Ж.-Ж. Руссо, він розглядає заохочення і покарання як «природні наслідки добродетності і пороку», як явища, що, на його думку, випливають з самого життя: порок карається, а добродетність винагороджується.

Суть заохочення він вбачає в тому, щоб відзначити хорошу поведінку дитини, дати їй належну оцінку і цим самим збудити в неї позитивні, приємні почуття. О. Духнович одним із перших серед педагогів указав на психологічну

сторону заохочення, підкресливши цим самим велике значення позитивних емоцій у формуванні моральних якостей дитини. Засобами заохочення можуть бути: усна похвала учня, привітне ставлення вчителя, різного виду відзнаки. Але О. Духнович вимагав також і великої обережності в питаннях заохочення та глибокого вивчення природи дитини, врахування такої її властивості, як рухливість і живий темперамент.

Класик педагогіки К. Ушинський серед різних напрямів виховання також головне місце в розвитку особистості відводив вихованню моральності. Моральне виховання, на його думку, розвиває у дітей гуманність, чесність, скромність, слухняність, повагу до старших, відчуття власної гідності, яке сприяє формуванню почуття обов'язку, волі.

Основним завданням виховання К. Ушинський вважав формування у дітей почуття обов'язку, відповідальності та працьовитості. Йому належить педагогічне і гігієнічне обґрунтування режиму дня дітей, вправ у моральному вихованні і навчанні. Ним розроблена методика привчання дітей до вміння долати труднощі в процесі навчання. У процесі навчально-трудої діяльності в учнів мають бути виховані дисциплінованість, почуття відповідальності за виконання своєї справи, тверда воля і характер.

Особливого значення у справі виховання К. Ушинський надавав праці. Основою всебічного розвитку особистості – фізичного, розумового, морального, естетичного – є праця. Праця для К. Ушинського – то велике щастя на землі, через працю людина стає людиною. Основними засобами виховання працьовитості він вважав активність дітей у навчальній роботі, участь їх у продуктивній праці, а також виконання ними посильних доручень, пов'язаних із домашнім побутом. Усі ці види праці повинні об'єднати завдання: виховати і вдосконалити в дітей прагнення до діяльності, не допускаючи неробства, оскільки «неробство – мати всіх вад». К. Ушинський радив і батькам не звільняти дітей від трудових занять, інакше вони зруйнують щастя своїх дітей, перетворять їх у моральних калік.

Послідовником педагогічних поглядів К. Ушинського був

В. Сухомлинський. Велику увагу він приділяв проблемі формування загальнолюдських норм моральності у дітей: «Саме в молодшому віці, коли душа дуже піддатлива до емоційних впливів, ми розкриваємо перед дітьми загальнолюдські норми моральності, вчимо їх азбуки моралі...» [52].

Аналізуючи педагогічну спадщину В. Сухомлинського, відзначаємо, що до методологічних основ процесу виховання він відніс, насамперед, висновок К. Ушинського про визначальну роль почуттів і вольових зусиль особистості у формуванні її моральних переконань.

В. Сухомлинський, як і К. Ушинський, вважав найважливішим завданням вихователя коректно впливати на пробудження і розвиток у дітей кращих моральних, інтелектуальних і естетичних почуттів.

Нормам моральності В. Сухомлинський присвячував спеціальні бесіди, у ході яких намагався не лише передати дітям моральні знання, а й вплинути на їхні почуття, емоції, тим самим спонукати їх до правильних хороших вчинків. Це те, що він називав азами елементарної моральної культури.

Виховання учнів 6-10 років В. Сухомлинський називав «школою сердечності». Він радив педагогам і батькам вчити дітей добру, любові, милосердю. Для цього необхідно, щоб учні постійно бачили гуманістичний зміст вчинків і поведінки тих, хто їх оточує: рідних, близьких, учителів, дорослих. Дитина не повинна виростати байдужою, нечулою, «черствою», вона має зростати в постійному піклуванні про навколишній світ рослин, тварин, людей, доглядати і допомагати їм. Педагог переконує, що в процесі творення людям добра виховується в юних душах людяність, сердечність.

Ми звертаємося до наукового доробку таких корифеїв педагогіки, як К. Ушинський та В. Сухомлинський, а також до праць сучасних науковців з метою подальшого обґрунтування комплексу тих моральних якостей дітей молодшого шкільного віку, формуванню яких сприятиме розроблена нами система управління цим процесом.

Зазначимо також, що оскільки категорією нашого дослідження є учні початкових класів, а синонімічно ця категорія в основній масі досліджень

науковців позначається також, як «учні молодшого шкільного віку», «діти молодшого шкільного віку», «молодші школярі» та «діти», то й ми для коректного стилістичного оформлення тексту магістерської роботи будемо також користуватися цими позначеннями, розуміючи під ними кожного разу категорію «учні початкових класів закладів загальної середньої освіти».

Засвоєння дітьми азбуки моральної культури дає їм можливість облагородити свої вчинки, опанувати духовні цінності свого народу, зрозуміти мету і сенс життя.

Розкриваючи особливості формування всебічно розвиненої особистості, видатний педагог висвітлює наступну педагогічну закономірність: між виховними впливами існують десятки, сотні, тисячі залежностей і зумовленостей, а ефективність виховання визначається тим, як ці залежності й зумовленості враховуються й реалізуються на практиці.

Аналіз педагогічної літератури та діяльності закладів загальної середньої освіти дозволяє стверджувати, що сучасні психологи і педагоги, як науковці, так і практики, також приділяють багато уваги моральному вихованню, формуванню певних моральних якостей учнів початкових класів. Недостатньо дослідженим залишається процес формування моральних якостей у системі, певній єдності, що, у свою чергу, зумовлює необхідність ефективного управління процесом формування моральних якостей в учнів початкових класів.

Формуванню в молодших школярів конкретної моральної якості – відповідальності – присвячений навчально-методичний посібник Н. Басюк. Для того, щоб доросла людина мала власну моральну позицію, вміла її відстоювати, ці якості необхідно формувати в початковій школі, адже в дорослому житті їй доведеться на основі цієї моральної позиції здійснювати вибір, приймати рішення, які впливатимуть на її власне життя, її сім'ю, суспільство в цілому, – вважає Н. Басюк. Ми також дотримуємося цієї думки.

Як слушно зазначає автор, традиційна система морального виховання не виявила достатніх можливостей, щоб забезпечити єдність і цілісність процесу

формування почуття відповідальності, інших моральних якостей на етапі молодшого шкільного віку. Основні недоліки процесу виховання та формування моральних якостей у молодших школярів полягають в епізодичності та поверховості виховного процесу щодо формування цих якостей в учнів початкових класів; домінуванні вербальних методів виховної роботи; непрофесійному впливі на емоційну сферу дитини; недостатній реалізації принципу індивідуального підходу при здійсненні завдань виховання; слабкій організації практичної діяльності учнів тощо [4].

Результати проведеного Н. Басюк експериментального дослідження показали поетапне формування почуття відповідальності в учнів початкових класів. Педагог зазначає, що наприкінці першого класу виявляються лише певні ознаки почуття відповідальності як елементів обов'язку. Учні дотримуються режиму навчальної і позаурочної діяльності. Після закінчення другого класу в учнів виявляються ширші ознаки: учні здатні дотримуватись свідомої дисципліни, проявляти вміння працювати колективно, а також у них з'являються ознаки почуття співпереживання, взаємодопомоги, організованості. У третьому класі перераховані домінантні ознаки почуття відповідальності виявляються потужніше. Закінчуючи четвертий клас, на думку автора, учні чіткіше проявляють організованість, самостійність, вміння самостійно ставити цілі своєї діяльності і намагатись їх досягти. Учні відходять від оцінки дорослого, починає переважати орієнтація на самооцінку, яка стає регулятором поведінки. Четвертокласники конкретніше усвідомлюють обов'язок і виявляють, на відміну від молодших учнів, більш свідоме ставлення до відповідальності. Якщо в першокласників розуміння відповідальності існує в загальному вигляді, вони слабо диференціюють її ознаки, друго- та третьокласники виділяють деякі істотні ознаки відповідальності, то учні четвертого класу відповідальність вбачають не лише у певних вчинках, а вважають постійною якістю людини [3].

Н. Басюк подає узагальнене поняття почуття відповідальності. Почуття відповідальності молодших школярів розуміється як інтегральне особистісне

новоутворення в учнів молодшого шкільного віку, яке виявляється як здатність усвідомлено брати на себе прості навчальні і морально-громадські доручення, чітко дотримуватись їх виконання та передбачати наслідки власних наближених дій [4]. Істотними ознаками почуття відповідальності поряд із готовністю відповідати за результати своїх дій є старанність, точність, пунктуальність, надійність, вірність особистості у виконанні своїх обов'язків. Це, у свою чергу, передбачає самостійність, ініціативність, самодисципліну, чесність, справедливість, альтруїзм. Зазначені якості можуть бути успішно реалізовані за умови розвитку емоційних рис і здатності до співпереживання, терплячості, толерантності, чутливості до чужого болю, радості. Ставши стійким, почуття відповідальності перетворюється у внутрішню якість, рису характеру особистості і суттєво визначає її поведінку.

Вітчизняний науковець І. Бех присвятив багато праць дослідженню теоретичних аспектів виховання й розвитку моральних якостей особистості, у тому числі, й у молодшому шкільному віці. Окремо учений-педагог виділяє працелюбність як складову частину трудової активності дитини молодшого віку. На його думку, трудова активність є тим особистісним надбанням, яке значною мірою визначає моральну вихованість дитини, впливає на успішність розвитку в неї інших моральних рис [6]. Він підкреслює цінність таких моральних якостей, як доброзичливість та емпатія як здатність до співпереживання, співчуття. У багатьох працях звертає увагу вчителів і батьків на необхідність свідомого виховання моральних та особистісних якостей дитини за допомогою певних вправ.

«Молодший шкільний вік, – акцентує І. Бех, – є сприятливим для виховання в дитини фундаментального для її морального розвитку новоутворення, яким є здатність цінувати особистість людини. Ця моральна риса передбачає сформованість у дитини відповідних знань про певну людину і прагнення до її реалізації у поведінці. І коли це прагнення стає стійким на рівні поведінкової звички, то воно трансформується у почуття любові до людини, виявляється в різноманітних добродійних вчинках без користі для себе» [7].

Отже, врахувавши наукові здобутки і погляди науковців та відповідно до завдань дослідження, нами було визначено найбільш важливі, на думку більшості вчених, моральні якості особистості молодшого школяра.

Використавши метод контент-аналізу, ми проаналізували філософську і психолого-педагогічну наукову літературу та практичні дослідження провідних науковців і педагогів, присвячені дослідженню розвитку, формування та змісту моральних якостей у молодших школярів. Отримані дані наведені в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Відображення моральних якостей молодших школярів у роботах провідних науковців і педагогів

Моральні якості	Наявність згадування про моральні якості в роботах учених													
	Г. Сковорода	О. Духнович	К. Ушинський	В. Сухомлинський	Н. Басюк	І. Бех	А. Богуш	Л. Божович	О. Вержиковська	В. Давидов	О. Матвієнко	В. Мухіна	Р. Немов	О. Штихалюк
Доброта, доброзичливість	+	+		+	+	+			+	+	+			
Чуйність, співчуття	+			+	+	+	+	+	+	+	+	+		+
Повага до старших	+	+		+										
Працелюбність	+	+	+	+	+	+	+	+		+	+		+	+
Товариськість	+	+		+			+			+				+
Самостійність			+	+	+						+		+	
Відповідальність		+	+	+	+	+		+		+	+			+
Чесність, правдивість, порядність	+	+	+	+	+		+		+	+	+			
Сміливість, мужність				+			+			+				
Справедливість					+				+					
Поміркованість	+	+		+		+								

Як бачимо з таблиці, п'ятірку основних моральних якостей становлять: доброта (доброзичливість), чуйність (співчуття), працелюбність, відповідальність, чесність (правдивість). Отже, саме ці моральні якості ми

обираємо як контрольні при визначенні ефективності системи управління процесом їх формування в учнів початкових класів.

Загальновідомо: щоб управляти процесом формування певної моральної якості, необхідно розуміти структуру цієї якості. Зміст опрацьованих нами досліджень науковців, дозволяє дійти узагальненого висновку, що складовими компонентами будь-якої моральної якості є когнітивний, емоційно-ціннісний і поведінковий.

Когнітивний компонент – це знання і прийняття норм та правил поведінки, зобов'язань на рівні групи, соціуму, усвідомлення власних потреб і мотивів поведінки.

Моральні знання необхідні особистості для того, щоб вона могла адекватно діяти в тій чи іншій ситуації, уявляти наслідки своєї поведінки, усвідомлювати її. Знання допомагають оцінювати дії, вчинки інших людей, їхні уявлення про добро і зло в моральному аспекті. Це – «моральний фундамент», який передбачає здатність особистості зробити моральне судження. Моральні знання дозволяють подолати обмеженість досвіду, передбачати результати вчинків. Набутий досвід вимагає осмислення наявних знань, мотивує потребу в самооцінці поведінки.

Емоційно-ціннісний компонент передбачає наявність ціннісних орієнтацій, які відповідають вимогам соціуму, виявляють суб'єктивне ставлення особистості до навколишнього світу і до себе самої та реалізуються, в першу чергу, через емоційно-позитивне сприйняття до власної діяльності.

Формування емоційно-ціннісного компоненту передбачає усвідомлення особистістю того, що саме від неї залежить успішний результат діяльності, важливий не тільки власне для себе, а, насамперед, і для інших, колективу. Подія, вчинок, ситуація усвідомлюються як особистісно значущі, такі, що емоційно переживаються самим вихованцем.

Отже, хоча учень початкових класів і буде знати про норми поведінки, проте сприйматиме відповідні слова вчителя лише тоді, коли вони будуть емоційно його зворушувати, коли він безпосередньо відчує необхідність чинити

так, а не інакше. Учні початкових класів потрібна увага й оцінка його вчинку авторитетними для нього дорослими, бажання бути хорошим і для людей, і для себе особисто. Використання похвали, заохочення, акцентування успіху викликає у школярів почуття задоволення, радості, тому важливою є емоційна оцінка педагогом дій, вчинків учнів початкових класів. Учні з позитивним емоційним самопочуттям завжди прагнуть повторити успіх, досягти більш значущих результатів.

Таким чином, засвоєння дітьми азбуки моральної культури дає їм можливість облагородити свої вчинки, опанувати духовні цінності свого народу, зрозуміти мету і сенс свого життя відповідно до віку.

Проаналізувавши стан висвітлення та дослідженості проблеми формування моральних якостей учнів початкових класів у теоретичній психолого-педагогічній літературі, відзначимо, що вона в цілому досліджена, апробована й висвітлена. Проте в педагогічній практиці спостерігаються проблемні ситуації щодо формування конкретних моральних якостей у дітей молодшого шкільного віку, існують реальні труднощі щодо системного й цілісного формування моральних якостей у дітей цієї категорії, що, в свою чергу, зумовлює потребу забезпечення ефективного управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів.

Використавши метод контент-аналізу стосовно філософської і психолого-педагогічної наукової літератури та практичних досліджень провідних науковців і педагогів, у яких розглянуто розвиток, формування та зміст моральних якостей молодших школярів, ми з'ясували, що позитивними моральними якостями, які важливо сформувати в учнів початкових класів є наступні: доброта (добррозичливість), чуйність (співчуття), працелюбність, відповідальність, чесність (правдивість).

РОЗДІЛ 2

РОЗРОБКА ТА РЕАЛІЗАЦІЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСОМ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

2.1. Формування моральних якостей учнів початкових класів як педагогічне явище

Визначивши, що управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів зокрема, та управління виховною системою в цілому – є не лінійним процесом, а цілеспрямованою взаємодією сторін, кожна з яких виступає як суб'єктом, так і об'єктом управління, ми відповідно до визначених завдань у ході виконання дослідження проаналізували процес формування моральних якостей учнів початкових класів з метою розробки системи управління цим процесом. Як результат:

- визначено найбільш важливі, на думку педагогів та батьків, моральні якості особистості молодшого школяра;
- вивчено уявлення учнів початкових класів про моральні якості та їх самооцінку;
- виявлено труднощі, яких зазнають батьки і вчителі в процесі формування моральних якостей учнів початкових класів;
- з'ясовано, що оскільки моральне виховання поліаспектне, охоплює всі сфери життя дитини, виявляється в ставленні до рідних, інших людей, природи, рідного краю, Батьківщини, рідного слова, праці, то особливий потенціал для формування моральних якостей учнів початкових класів мають уроки читання;
- проведено опитування учнів початкових класів з метою визначення впливу змісту мультфільмів, телепередач та дитячих періодичних видань на формування їхніх моральних якостей.

Констатувальний етап експерименту був спрямований на виявлення реального стану сформованості моральних якостей учнів початкових класів як підгрунтя розробки системи управління цим процесом. Він проводився в експериментальних та контрольних групах (ЕГ та КГ). До експерименту були залучені учні початкових класів 1–4 класів Запорізької початкової школи «Прогрес», Запорізької початкової школи «Мрія» імені О. М. Поради. У дослідженні також взяли участь учителі початкових класів, психологи, адміністрація, а також сім керівників-експертів.

Для визначення моральних якостей, які, на думку вчителів, необхідно формувати саме в учнів початкових класів, та виявлення найбільш важливих моральних і особистісних якостей, які батьки бажають бачити у своїх дітей, ми використали емпіричні методи дослідження. Учителям початкових класів було запропоновано методом ранжування визначити п'ять найважливіших, на їхню думку, моральних якостей учнів з дванадцяти запропонованих. Отримані результати представлено в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Перелік моральних якостей особистості молодшого школяра, які є найбільш важливими на думку вчителів 1-4 класів, %

Моральні якості особистості молодшого школяра	Результат
Старанність	100
Дисциплінованість	100
Працелюбність	93,6
Доброта, доброзичливість	90,5
Відповідальність	76,2
Самостійність	74,6
Чуйність, співчуття	66,7
Чесність, правдивість	63,5
Акуратність	60,3
Скромність	39,7
Сміливість	31,7
Справедливість	28,6

Як бачимо з таблиці 2.1, перше місце вчителі віддали таким якостям, як старанність (100%) і дисциплінованість (100%), потім працелюбність (93,6%), оцінивши дитину, перш за все, як учня, а не як особистість, адже зазначені якості більше пов'язані з навчальною діяльністю.

Очевидно такий вибір пояснюється тим, що старанними та дисциплінованими дітьми легше управляти.

Проте, такий вибір може спричинити певний «перекіс» у моральному розвитку учнів, що неодмінно вплине на рівень сформованості моральних якостей. Крім того, до п'ятірки вибраних учителями якостей увійшли: доброта, доброзичливість (90,5%) і відповідальність (76,2%). Актуальність теми, обраної нами для дослідження, підтвердив і той факт, що такі якості особистості, як доброта, доброзичливість та чуйність, співчуття (66,7%), чесність, правдивість (63,5%) посіли у виборі педагогів не перші позиції.

Отже, анкетування підтвердило висновок про те, що управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів передбачає на початковому етапі й управління науково-методичною підготовкою вчителів початкових класів. Важливо, щоб учителі усвідомлювали, які саме моральні якості вони мають виховати в учнів.

Оскільки управління процесом формування моральних якостей школярів передбачає наявність мети та обґрунтованих і розроблених реальних кроків для її виконання, то важливо, щоб учителі початкових класів розуміли різницю між особистісними якостями і моральними якостями особистості учня.

З метою з'ясування думки батьків про те, які саме моральні якості вони хотіли б бачити у своїх дітей, було розроблено анкету для масового опитування батьків учнів початкових класів у загальноосвітніх школах. В опитуванні було використано такий емпіричний метод, як письмове опитування (анкетування). Батькам пропонувалося визначити ранг названих у анкеті моральних та особистісних якостей, які вони хотіли б бачити у своєї дитини, розставивши їх в порядку зниження значимості. Крім того, необхідно було вказати п'ять

найбільш значущих, на їхню думку, моральних якостей, як необхідно формувати та розвивати в подальшому в дитини.

Результати анкетування наведені в таблиці 2.2 та проілюстровані на рис. 2.1. Опитування батьків показало, що до п'ятірки найбільш значущих, на їхню думку, моральних і особистісних якостей, увійшли: працелюбність (65,6%); самостійність (60,7%); впевненість у своїх силах (59,7%); відповідальність (53,1%); чесність, правдивість (53,1%). Ми вважаємо, що цей вибір указує на те, що батьки віддають перевагу вихованню прагматичних якостей, які допоможуть учневі бути конкурентоспроможним в умовах сучасного суспільства. Природно, що моральні якості гуманістичного змісту в такій ситуації відходять на другий план.

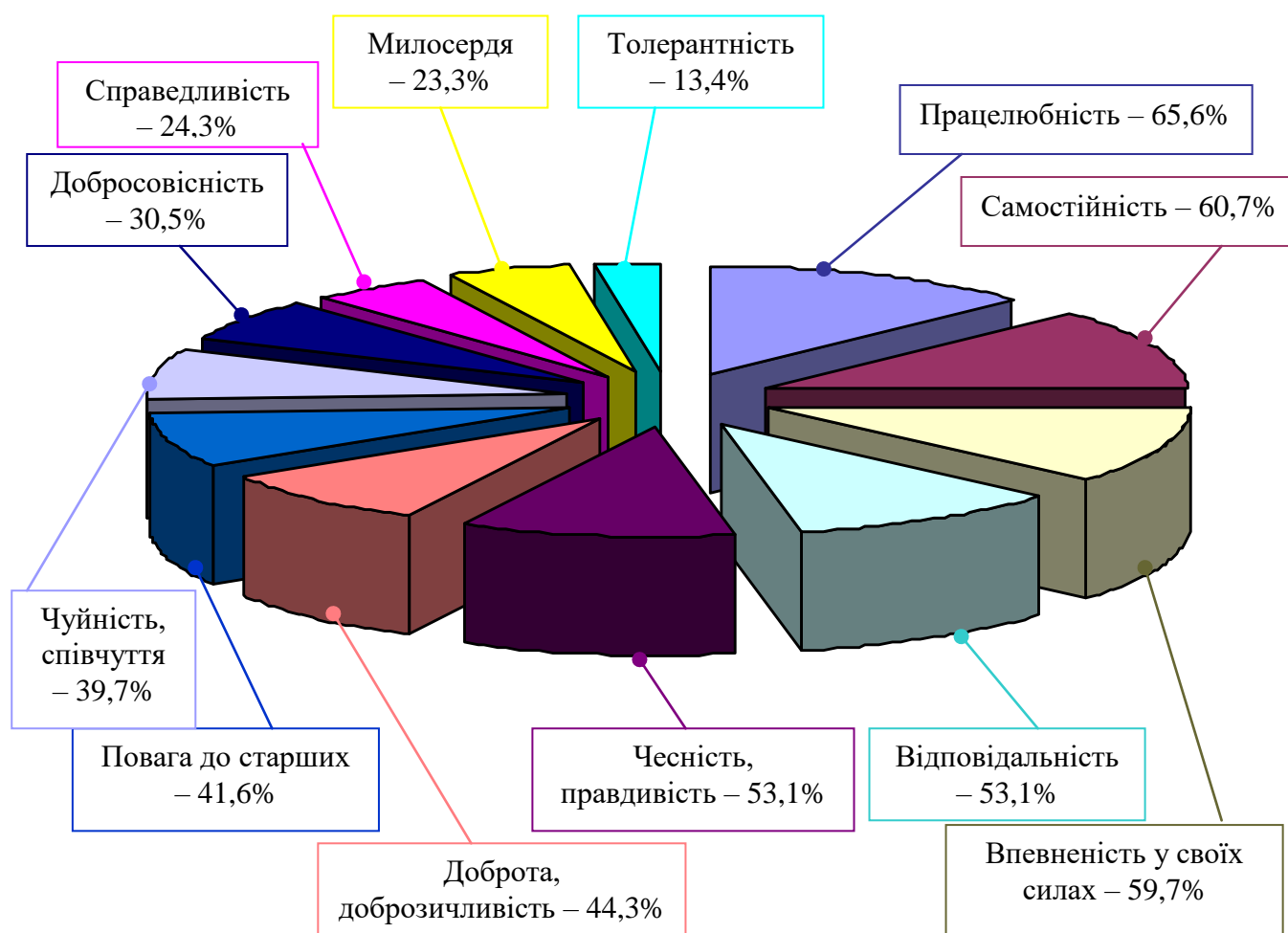

Рисунок 2.1. Моральні якості особистості молодшого школяра, які є найбільш важливими на думку батьків учнів 1-4 класів

Як видно з діаграми на рис. 2.1, такі важливі моральні якості, як доброта, доброзичливість (44,3%); чуйність, співчуття (39,7%); милосердя (23,3%); толерантність (13,4%), на розсуд батьків, менш важливі для особистості їхньої дитини. Отже, відповіді батьків відповідають негативній тенденції сучасного українського суспільства: нехтування формуванням цілісної високоморальної особистості у молодшому шкільному віці.

Таблиця 2.2

Перелік найбільш важливих моральних та особистісних якостей, які батьки бажають бачити у своїх дітей, %

Моральні та особистісні якості дітей	Результати
Працелюбність	65,6
Самостійність	60,7
Впевненість у своїх силах	59,7
Відповідальність	53,1
Чесність, правдивість	53,1
Доброта, доброзичливість	44,3
Повага до старших	41,6
Чуйність, співчуття	39,7
Добросовісність	30,5
Справедливість	24,3
Милосердя	23,3
Толерантність	13,4

Подоланню цієї тенденції сприятиме управління процесом формування моральних якостей особистості, починаючи з початкової школи, адже саме в ці роки в дитини закладається ядро, база моральної поведінки, моральних почуттів і моральних переконань, ціннісних орієнтацій, що дадуть їй в майбутньому здатність орієнтуватися в життєвих цінностях та усвідомлювати правильність своїх переконань і вчинків, заснованих на моральних почуттях. Отже, узагальнюючи результати опитування, підкреслимо, що батьки віддають перевагу формуванню більш практичних моральних якостей, закриваючи тим самим безпосередню сприйнятливості чистого та відкритого серця дитини до добра, співчуття, милосердя.

На нашу думку, подоланню з'ясованого ставлення батьків до формування моральних якостей учнів початкової школи та відповідній корекції сприятиме розробка й упровадження інноваційних форм і методів педагогічної співпраці з батьками, які відповідають реальній соціокультурній ситуації в суспільстві.

Важливим елементом педагогічної діагностики є вивчення уявлень учнів початкових класів про моральні якості особистості, адже прихід до школи істотно змінює стиль життя, зміст і організацію діяльності дитини. Нова роль учня, нова навчальна діяльність, щоденні навчальні обов'язки пов'язані з певними правилами, нормами, якими необхідно керуватися, щоб відповідати статуту «школяра».

Метою наступного етапу дослідження стало вивчення та аналіз уявлень учнів початкових класів про моральні якості й теоретичне обґрунтування того, що управління процесом їх формування залежить від засобів і методів виховання, від умов, в яких відбувається життєдіяльність дитина.

Загальновідомо, що основні загальнолюдські цінності фіксуються категорією «добро», а все те, що йому суперечить – категорією «зло». Історія етики знає немало спроб упорядкувати моральні якості людей. Однак дотепер все ще не створена всеосяжна класифікація моральних якостей, оскільки існує багато точок зору на природу і сутність добра та зла.

Аналіз філософської, психолого-педагогічної літератури та педагогічної практики дозволив виокремити основні моральні якості, які необхідно формувати в людини з раннього дитинства. Серед різноманіття існуючих моральних якостей особливу увагу віддано таким: доброта (доброзичливість), чуйність (співчуття), працелюбність, відповідальність, чесність (правдивість), які вчені назвали як найбільш важливі.

Для з'ясування знань учнів початкових класів про ці та інші моральні якості, ми попросили молодших школярів пояснити, як вони розуміють зміст основних понять моральних категорій.

Аналіз відповідей першокласників показав, що найпростіше їм було пояснити, що таке добро, зло, щастя, чесність, дружба (товариськість), працелюбність, важче – чуйність, відповідальність, милосердя, мужність.

Добро в уявленні першокласників – «робити хороше», «добре чинити», «не кривдити», «не злитися», «добра людина». При цьому існують значні відмінності у відповідях дівчаток і хлопчиків. Для перших добро пов'язане, перш за все, з допомогою («допомагати всім», «допомагати одне одному», «людина допомагає своєму другу», для інших – з відсутністю зовнішніх конфліктів («не кривдити», «не злитися ні на кого», «не битися»).

У тлумаченні зла відповіді учнів в основному пов'язані з дією – «битися», «чинити погано», «вбивати», «кривдити інших». Деякі висловлювання пов'язані з характеристикою іншої людини («це зла людина»). Необхідно відзначити, що в поясненнях понять дружба і зло учні давали не тільки емоційну оцінку, а й змістовну, що свідчить про більш глибоке усвідомлення саме цих понять.

Розкриваючи поняття категорії дружба (товариськість), учні найчастіше називали конкретні прояви дружби, такі, як «грати разом», «не битися, разом гуляти», «не сваритися», «ходити разом до школи», що відповідає рівню умовиводів учнів цього віку.

Поняття щастя першокласники найчастіше визначали як «радість», «добро», «веселість», «коли дарують подарунки». Зустрічається й лише емоційна оцінка: «це добре», бо для учнів цього віку поняття щастя є не конкретно опредмеченим, а абстрактним.

У тлумаченні поняття чесність учні в основному відзначали, що це «говорити правду», «не обманювати маму», «поділити цукерки порівну», «зізнатися в провині», тобто у відповідях переважає поняття про добрі вчинки.

Відповіді другокласників показали, що важкими для пояснення виявилися також категорії чуйність, відповідальність, милосердя, мужність.

У розумінні добра розбіжність, що виявлялася в тлумаченнях першокласників – дівчаток і хлопчиків, нівелюється. Другокласники правильно

пов'язують дану категорію, перш за все, з допомогою іншої людини: «допомагати бабусям», «допомагати близьким», «робити щось хороше для інших», «допомога».

Зло тлумачиться з погляду спричинення шкоди: «коли грабують», «когось б'ють», «кривдити», «чинити погано». Наявні й відповіді, пов'язані з характеристикою іншої людини: «погана людина», «жорстока», «людина з черствим серцем».

Щастя пов'язується школярами другого року навчання з радістю, везінням, добром: «коли радієш, гуляєш», «ти радісний», «подарунки», «збулася мрія». Деякі учні пов'язали поняття щастя з пережитим: «тато приїхав», «батьки дали гроші на морозиво», «коли довго не бачив друга і зустрів його».

Відносно дружби у відповідях починають диференціюватися конкретні ознаки: «друг не залишає в біді», «добре спілкуватися», «коли щось трапиться неприємне, а друг допоміг». Порівняно з першокласниками вони більш предметно конкретизують ознаки дружби.

Поняття «працелюбність» школярі визначили як «робити щось гарне», «працювати на дачі», «поливати квіти, витирати дошку», «щоб на столі був порядок», тобто ця моральна категорія в основному пов'язана з конкретними діями.

Учні 3-х класів практично без зусиль справилися з поясненням усіх запропонованих їм для тлумачення категорій. Виняток становлять милосердя і співчуття (чуйність).

Розглянемо категорії, які учні пояснюють упевнено. Одна з них – відповідальність. Не дивлячись на те, що для переважної більшості відповідальність, як і для учнів попередніх класів, пов'язана з ситуацією, «коли хтось щось повинен зробити», з'являються і відповіді «повинен зробити щось вчасно» або «виконувати свої обов'язки».

Категорія добро також найчастіше асоціюється з допомогою, хорошими вчинками: «допомагати тим, хто попросить», «не робити погане», а категорія

зло – із спричиненням шкоди: «узяти чуже без дозволу», «говорити погані слова», «узяти чужу сумку».

Категорія дружба тлумачиться третьокласниками як: «ти довіряєш секрети», «не сваритися», «бути вірними», «робити щось разом».

Щастя все рідше пов'язується з подарунками і святами, а частіше з радістю, веселим настроєм, сім'єю: «веселість», «коли людина радіє», «сім'я разом, і всім добре», «коли в сім'ї з'являються учні».

У відповідях третьокласників зустрічається дистрибутивне розуміння чесності («людина знайшла щось, що їй не належить, і повернула господареві», «усе порівну і однаково», «усе по-справедливому»). Учні пов'язують чесність з відсутністю обману, справедливістю, хорошими, правильними вчинками.

Більше половини третьокласників пояснили поняття мужність. Ця категорія в основному пов'язувалася з такими характеристиками людини, як «сміливий», «гордий», «сильний», «розумний». Зустрічаються й такі відповіді, як «отримувати гарні оцінки», «нічого не боятися», «захищати дівчаток».

Як і для учнів 1-2-х класів, так і для третьокласників залишається складним для тлумачення поняття милосердя. Хоча деякі школярі зробили спробу пояснити названу категорію. Найчастіше поняття милосердя асоціювалося в них з характеристиками людини: «мила людина», «людина з добрим серцем», «сердечна людина».

Крім того, важким для визначення було поняття чуйність (співчуття). Наприклад, чуйність визначалася як «пожаліти когось, хто плаче», «допомогти хворому». Але учні не розмежовують поняття чуйність і співчуття, не розуміють тонких емоційних відтінків своїх відчуттів.

Це свідчить про те, що на формування саме цих моральних якостей має бути спрямованим виховний процес у закладі навчання та діяльність учителя початкових класів.

Учні 4-х класів змогли дати пояснення практично всім запропонованим категоріям. Складнощі виникли тільки при тлумаченні поняття милосердя.

Учні 4-х класів пов'язують категорію добро з хорошими вчинками, наданням допомоги іншим людям: «людина дає машину напрокат», «людина нічого поганого не зробила і не зробить», «допомогти перейти дорогу бабусі».

Категорія зло (як і в учнів 1-3-х класів) у четверокласників пов'язана зі спричиненням шкоди і поганими вчинками: «негарно ставиться до дорослого», «не слухатися», «людина хоче помститись і погрожує». З'являються відповіді достатньо високої абстрагованості: «боляче на душі», «ненависть, заперечення всього».

Категорію дружба школярі пояснюють як «учні, які дружать зі школи багато років», «коли добре ставишся до іншої людини».

На наш погляд, динаміка змісту цих уявлень полягає в тому, що на початку молодшого шкільного віку спостерігається поступове оформлення інтересу до друга, виникає уявлення про винятковість дружніх стосунків, а в кінці даного вікового періоду дружба (товариськість) розуміється як безконфліктна взаємодія у спільній діяльності.

Спираючись на отримані дані, можемо зробити висновок, що в учнів від 1-го до 4-го класу простежується перехід від зовнішніх описів прояву дружби («коли грають разом») до внутрішнього змісту («довіряти другу», «бути вірними»).

На основі аналізу відповідей учнів і порівняння їх з оцінкою вчителів ми виділили такі групи учнів: учні, які не змогли дати самооцінку своїм моральним якостям; учні, самооцінка яких не збігається з оцінкою вчителя (самооцінка завищена або занижена); учні, самооцінка яких збігається з оцінкою вчителя (самооцінка адекватна).

Аналізуючи відповіді учнів і порівнюючи їх з оцінками вчителів, ми виявили тих учнів, у яких несформований механізм самооцінювання. Так, порівнюючи відповіді учнів за класами, з'ясували, що більшість першокласників – 72,9% – не змогла дати самооцінку своїм моральним якостям. У 2-му класі кількість учнів, які не змогли дати самооцінку своїм моральним якостям, знизилася майже вдвічі – до 40%. Цей факт указує, що за такий

короткий термін у морально-духовному розвитку учнів початкової школи відбувається якісний стрибок. Із учнів 2-х класів – 40% зовсім не змогли оцінити свої якості, а інші називали такі якості, як «веселий», «хороший», «ласкава», «багатий», «красивий» і таке інше, що свідчить про відсутність системної роботи вчителів та батьків над формуванням у учнів знань про себе та над розвитком здатності до моральної самооцінки. Трьокласників, які не змогли дати самооцінку, усього 1,4%, а серед учнів 4-го класу – таких немає зовсім. Важливо, що в школярів 3-х – 4-х класів самооцінка у більшості випадків не збігається з оцінкою вчителя.

Завищена самооцінка в учнів молодшого шкільного віку є природною, тому що учні цього віку ще не можуть оцінити себе адекватно в силу несформованості деяких психологічних механізмів, обмеженості морально-духовних знань та життєвого досвіду. Однак на межі 3-го і 4-го класів кількість учнів із завищеною самооцінкою знижується із 62,5% (3-й клас) до 42,6% (4-й клас). Ця тенденція має бути врахована в системі управління формуванням моральних якостей учнів початкових класів.

Кількість учнів із заниженою самооцінкою зростає в початковій школі від класу до класу. У 4-му класі майже третина учнів (29,5%) із заниженою самооцінкою. Такий симптом має викликати тривогу та зумовлювати певні управлінські дії керівників навчального закладу щодо подолання тенденції, адже в підлітковому віці занижена самооцінка стане підґрунтям для розвитку стійких психологічних комплексів, відхилень у поведінці, неадекватної реакції дитини тощо. Наукові психолого-педагогічні дослідження показують, що в учнів із низькою чи заниженою самооцінкою частіше виявляється низька мотивація до навчання, погана поведінка. Вони ще до початку роботи схильні вважати її складною і непосильною («у мене нічого не вийде»). У таких учнів високий рівень тривожності, їм складно адаптуватися до школи, до нового колективу. «Надзвичайно важливо, – підкреслює О. Савченко, – щоб учні були обізнані зі своїми правами, однак ефективність правового виховання не можна пов'язувати лише з розширенням і поглибленням знань школярів. Педагоги,

батьки мають сформувати в учнів відчуття захищеності, впевненості у можливості подолання різних життєвих негараздів у межах закону. Це є важливою передумовою оптимізму процесу виховання. утвердження ідей життєтворчості» [46]. Стосовно теми нашого дослідження – правове виховання ґрунтується на сформованих у початкових класах моральних якостях.

Група учнів, яка вміє правильно себе оцінювати (їхня самооцінка збігається з оцінкою вчителя) висвітлює тенденцію їх зростання від 6,2% серед першокласників до 27,9% – серед учнів 4-х класів.

Отже, отримані результати висвітлюють перебіг процесу формування моральних якостей учнів початкових класів, засвідчують у них розвиток моральної свідомості, який передбачає не лише засвоєння моральних понять, опанування моральних знань, а й вироблення певного ставлення особистості до моральних явищ, до самої себе.

Оскільки, моральна оцінка й самооцінка – невід’ємні складові моральної свідомості, які в першу чергу впливають на формування моральних якостей особистості, то врахування цього висновку важливе для керівників навчальних закладів, які забезпечують управління виховними процесами в школі. Необхідно врахувати в процесі управління формуванням моральних якостей учнів початкових класів і наступне: якщо низька самооцінка надалі гальмуватиме розвиток особистості, стане фундаментом утворення нових комплексів, то адекватна та висока самооцінка молодшого школяра буде основою для розвитку всебічно розвиненої, креативної, ініціативної та активної особистості, що в сучасній особистісно орієнтованій педагогіці визначено як «суб’єктність» особистості.

Для виявлення труднощів, з якими зустрічаються батьки в процесі формування моральних якостей своєї дитини, нами було розроблено анкету для масового опитування батьків учнів початкових класів. Для них були розроблені позиції щодо оцінки труднощів, яких вони зазнають при формуванні моральних якостей своєї дитини, було запропоновано здійснити ранжування цих труднощів від 5 балів (максимальні труднощі) до 0 (відсутність труднощів).

Відповіді батьків щодо першої тези «Не можу чітко визначити цілі виховання своєї дитини» (рис. 2.2) показали, що з такою проблемою стикаються лише 37,9%, а 62,1% визначилися з цілями виховання.

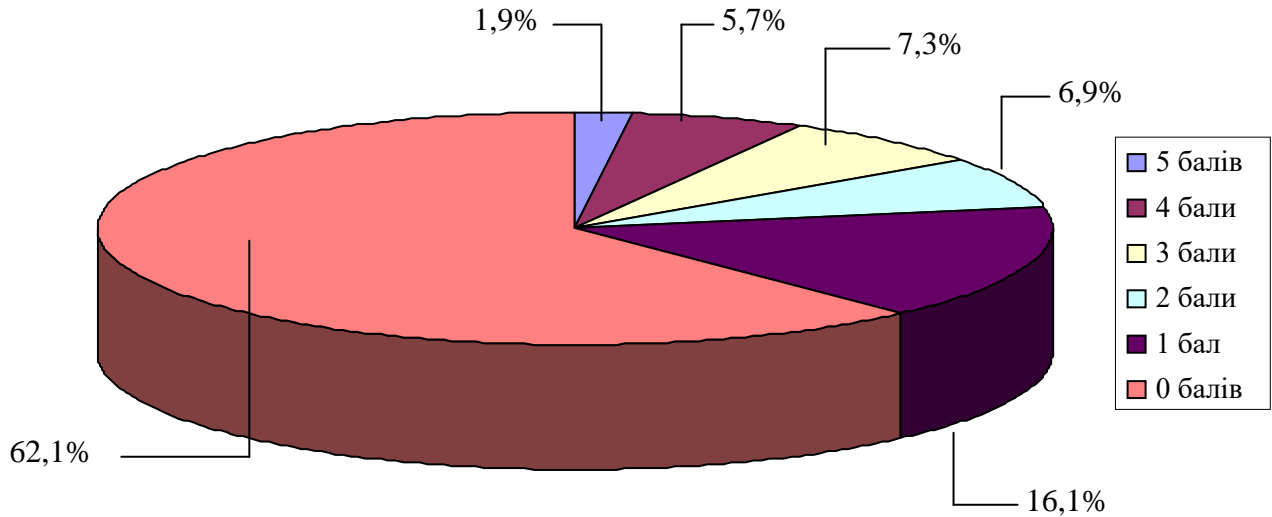

Рисунок 2.2. «Не можу чітко визначити цілі виховання своєї дитини»

Максимальних труднощів (4 і 5 балів) зазнають 7,6%, тобто вони не визначили цілей виховання своєї дитини. Деякі труднощі (1, 2 і 3 бали) виникають у 30,3%.

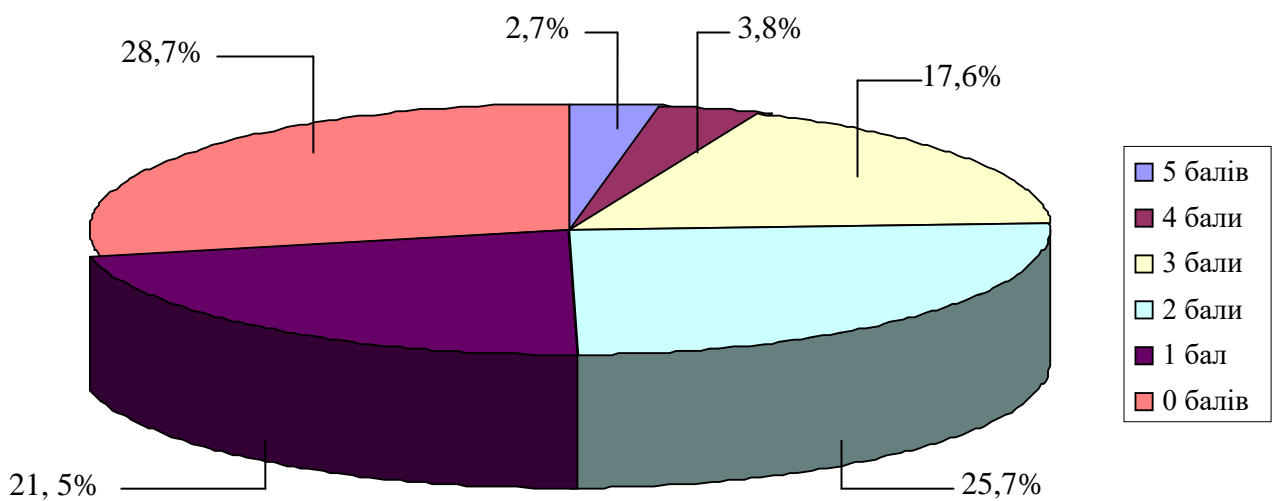

Рисунок 2.3. «Не завжди знаю, що треба робити для формування тієї або іншої якості в дитини»

Зазначимо, що всі батьки, які вказали на існування конкретних труднощів, оцінюють їх як максимальні: 5,3% – 5 балів, 2,7% – 4 бали. Решта опитаних (92%) відмітили відсутність у них інших труднощів у вихованні моральних якостей своєї дитини.

Узагальнюючи відповіді батьків щодо анкети, відзначимо, що вони потребують взаємодії з педагогами в управлінні процесом морального виховання своїх дітей.

Отримані в ході констатувального етапу експерименту результати підтвердили висунуту тезу про необхідність розробки сучасної системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкової школи, яка забезпечить ефективний вплив учителів початкових класів на формування моральних якостей молодших школярів, зорієнтує батьків у складному процесі виховання певних моральних якостей, сприятиме взаємодії вчителя і школи з батьками.

Узагальнення висновків експертів, які залучалися до констатувального етапу експерименту, дозволило визначити недоліки в системі управління формуванням моральних якостей учнів початкових класів, усунення яких зумовлює розробку нової моделі цього процесу.

По-перше, зміст освітнього процесу та технології формування моральних якостей учнів початкових класів не набули ефективності та часто не відповідають цілям морального виховання повною мірою, не враховують виклики сучасного суспільства до системи освіти.

По-друге, у досліджених системах управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів закладів загальної середньої освіти передбачена робота щодо підготовки педагогів до реалізації мети морального виховання молодших школярів, проте часто вона непослідовна та епізодична. Хоча педагоги в основному готові до морального виховання молодших школярів, але, на думку експертів, часто в навчально-виховному процесі використовують неефективні форми і методи виховання, оминаючи як традиційні, так і інноваційні форми і методи, які потребують високого рівня

підготовки (а отже, значних витрат особистого часу педагога) і забезпечують процес формування моральних якостей учнів початкових класів.

По-третє, діагностика рівня сформованості моральних якостей учнів початкових класів забезпечується, проте: часто не носить системного характеру; позначена суб'єктивізмом педагога при відборі методик та інтерпретації результатів, оскільки психолог навчального закладу не часто залучається вчителем початкових класів саме до діагностики моральних якостей, частіше діагностують навчальні навички та особистісні задатки; анкетування учнів, аналіз моральних ситуацій у ході уроку, характеристика героїв творів та висловлення ставлення до їхніх вчинків, презентація захоплень учнів початкових класів в основному становлять стандартний набір видів діяльності вчителів початкових класів із учнями.

Врахувавши отримані в ході виконання кваліфікаційної роботи результати аналізу процесу формування моральних якостей учнів початкових класів та висновки експертів, доходимо висновку, що досліджуваний процес потребує посилення управлінської складової, тобто розробки, апробації та впровадження системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів.

Виходячи з цього, нами визначено зміст і параметри такої системи, які розкриваються в наступному підрозділі роботи.

2.2. Обґрунтування системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів

Теоретичний аналіз сучасного управління виховною системою закладу загальної середньої освіти (у тому числі, й процесом формування моральних якостей учнів початкових класів) та результати констатувального етапу дослідження засвідчили, що керуюча та керована підсистеми в закладі освіти взаємодіють та забезпечують певний рівень морального виховання учнів.

На початковому етапі формувального етапу педагогічного експерименту також був зафіксований більш низький рівень організації управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів порівняно з потенційними можливостями системного управління, реалізованого у відповідному процесі.

Узагальнення теоретичних позицій, викладених у першому розділі, результатів спеціальних науково-педагогічних досліджень сучасних вітчизняних науковців та аналіз освітнього процесу шкіл, які брали участь в експерименті, також показали, що ефективним формування моральних якостей учнів початкових класів буде в умовах спеціально розробленої системи управління цим процесом.

Розробка системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів на рівні методології забезпечувалася системним підходом, який у сучасній теорії управління визнано найбільш ефективним.

Ми спираємося на висновки провідних науковців у системі початкової освіти (Н. Бібік, Н. Гавриш, В. Киричок, О. Савченко та ін.) про те, що позитивними тенденціями розвитку шкільної освіти України на початку ХХІ ст. є її варіативність, дитиноцентризм, гуманізація, відкритість до суспільства і середовища, розуміння якості освіти як інтегрованого результату багатьох внутрішніх і зовнішніх чинників, перехід до критеріального моніторингу якості освіти. «Найважливіше – забезпечити системний цілісний підхід, а саме: задіяти виховні можливості різних предметів, позаурочної роботи (гуртки, дитячий театр, бібліотека. виховна діяльність у групі продовженого дня); зосередити увагу батьків на духовно-моральному вихованні дітей як основі їх благополучного розвитку і соціалізації» [47].

Відомо, що управління будь-яким процесом здійснюється через систему методів, які в сукупності зі способами забезпечення його функцій, зумовлюють досягнення визначених цілей та бажаних результатів. На нашу думку, успіх управління процесом морального виховання учнів у цілому та, зокрема,

процесом формування моральних якостей учнів початкових класів на основі системного підходу залежить від:

- визначення цілей, їх ранжування за ступенем важливості;
- підбору педагогічних кадрів, розподілу обов'язків, встановлення зв'язків між підсистемами та управління цими зв'язками;
- планування навчально-виховної роботи;
- вмотивованого вибору системи діагностики та ефективного зворотного зв'язку;
- глибини та всебічності педагогічного контролю, аналізу і своєчасної корекції та допомоги з метою попередження або швидкого усунення недоліків;
- створення матеріально-технічної бази для ефективного освітнього процесу;
- підтримки позитивного психологічного клімату в колективі педагогів, учнів, батьків;
- рівня кваліфікації та досвіду управлінської діяльності керівників шкіл та вчителів, ефективності системи підвищення їх кваліфікації та розвитку педагогічної майстерності.

При створенні системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів враховано також об'єктивні та суб'єктивні умови діяльності закладів загальної середньої освіти.

До об'єктивних умов віднесено такі: ресурсна забезпеченість (законодавча, інформаційна, науково-методична, кадрова, матеріально-технічна тощо); управлінська майстерність; мікроклімат у колективі; оновлення моделі освітнього процесу й на цій основі позитивний імідж закладу. До суб'єктивних умов віднесено: готовність педагогів до інновацій та оновлення психолого-педагогічних знань і професійних умінь; рівень ефективності науково-методичної роботи в закладі; підготовленість учасників освітнього процесу до впровадження та ефективного реалізації системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів.

Зміст системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів визначено на таких засадах: учень є головною педагогічною цінністю; педагог є рушійною силою морального виховання учнів, збереження їхньої індивідуальності та морального, психічного й фізичного здоров'я в процесі навчання в початкових класах.

Відповідно до вимог сучасної психолого-педагогічної науки та освітньої практики в основу системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів покладено принципи дитиноцентризму, людиноцентризму, гуманізму, які зумовили: гуманність цілей і способів, засобів управління; установлення гуманних відносин між учасниками освітнього процесу на всіх етапах підготовки учнів і вчителя початкових класів, батьків до реалізації мети; домінування співробітництва, взаємодії, співтворчості над управлінськими впливами; утвердження суб'єкт-суб'єктних відносин у навчальному закладі.

Система визначає зміст процесу управління організаційно-методичною та психологічною підготовкою вчителів, класних керівників початкових класів та батьків учнів, який включає:

- досвід творчої діяльності, емоційно-ціннісне ставлення особистості до світу і людини в ньому, а також систему морально-етичних почуттів, що визначають її поведінку в різноманітних освітніх ситуаціях;
- демократизацію, яка передбачає самостійність школи у виборі стратегії свого розвитку, цілей, змісту, організації та методів роботи;
- право педагогів на творчість, на свободу вибору педагогічних концепцій та технологій навчання і виховання, а також форм і методів підвищення кваліфікації тощо;
- аксіологізацію, яка полягає у формуванні системи ціннісних орієнтацій як структурного елементу професійної компетентності, визначає вектор спрямованості поведінки і діяльності педагога як вихователя, урахування загальнолюдських цінностей;

– безперервність, наступність та інтеграція, що забезпечують цілісність усіх ланок науково-методичної роботи на основі взаємодії, спрямованої на поглиблення та конкретизацію сучасних знань з організації освітнього процесу, його наступність і цілісність; набуття професійної освіти впродовж життя за умови інтеграції та поглиблення набутих раніше знань;

– варіативність, індивідуалізація як визнання факту унікальності і неповторності шляху особистісного розвитку кожного вчителя початкових класів, що передбачає надання можливості широкого вибору форм і методів його професійного навчання.

Діяльність педагогічних колективів, які брали участь в експерименті щодо впровадження системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів, визначена як: *мотиваційно-ціннісна*, яка відображає підсистему мотивів, адекватних цілям і завданням формування моральних якостей учнів початкових класів, що спонукають вчителя до поглиблення своїх знань і вмінь щодо організації освітнього процесу в класі (проведення діагностики); *когнітивна*, що забезпечує вчителів науковими знаннями теоретико-методологічних засад формування моральних якостей учнів початкових класів (розробка навчально-методичного матеріалу); *емоційно-вольова*, яка полягає в розробці і впровадженні системи методів, засобів, способів регуляції й саморегуляції, контролю й самоконтролю, управління і самоуправління (розробка та апробація інноваційних технологій); *творчо-діяльнісна*, що сприяє формуванню й розвитку в учителів початкових класів творчого підходу до діяльності вихователя, саморозвитку творчих здібностей, необхідних для самореалізації, а також здійснення педагогічного управління процесом формування моральних якостей учнів (розробка та впровадження інноваційних науково-практичних семінарів для батьків і вчителів); *рефлексивно-оцінна*, що розкриває здатність особистості педагога свідомо регулювати свою поведінку в будь-яких ситуаціях професійної діяльності та полягає в усвідомленні й самоаналізі власної діяльності, усвідомленні здобутків і проблем виховної роботи з учнями молодших класів,

осмисленні результатів саморозвитку у сфері виховання, оцінки підготовленості, відповідності процесу розв'язання визначених завдань, відстеженні результативності підготовки (проведення експертизи із залученням експертів, аналіз і підведення підсумків діагностично-експертної діяльності).

Оскільки, як уже зазначалося, моральне виховання поліаспектне, то в системі управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів враховано, що адміністрації шкіл, учителям необхідно реалізовувати такий навчально-виховний процес, у якому будуть інтегруватися виховні можливості та впливи: різних навчальних предметів; позаурочної роботи (гуртки, дитячий театр, бібліотека, виховна діяльність у групі подовженого дня); сім'ї учня в цілому, та батьків, зокрема. Моральне виховання учнів як основа їх благополучного розвитку і соціалізації, на нашу думку, зумовлюється взаємодією всіх інститутів соціалізації особистості.

Ми виходимо з того, що структура будь-якої системи управління прогнозується та вдосконалюється в процесі її моделювання, реалізується функціонуючи, розвивається разом із розвитком самої системи.

Запропонована нами система управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів спрямована на забезпечення таких функцій управління закладом загальної середньої освіти: *аналітико-діагностична, організаційна, методична, контрольно-оцінювальна, корекційна.*

При апробації системи в ході формувального етапу експерименту відповідно до аналітико-діагностичної функції було визначено остаточну мету морального виховання учнів початкових класів та з'ясовано, якою стане особистість молодшого школяра в результаті формування відповідних моральних якостей та які зміни необхідно внести в навчально-виховний процес початкової школи для досягнення мети.

Планування внесення таких змін передбачало визначення системи відповідних заходів і напрямів роботи педагогічних колективів, які брали участь в експерименті: заходи з усіх напрямів діяльності методичних об'єднань класних керівників і вчителів початкових класів з урахуванням традиційних та

інноваційних форм методичної роботи; конкретизація роботи шкільної бібліотеки з питань морального виховання учнів; узгодження графіків роботи гуртків, загальношкільних заходів; взаємопов'язаність календарних плани виховної роботи класних керівників та вихователів груп подовженого дня; щоденне планування виховної роботи вчителями школи; узгодженість оперативних планів контролю й координація роботи директора та його заступників; мобільність плану-сітки.

На організаційному етапі були реалізовані наступні заплановані заходи: розподілено обов'язки між членами адміністрації щодо управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів; визначено доцільні форми і методи морального виховання; забезпечено відповідні умови для успішного управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів; організовано відповідну методичну роботу з учителями та батьками.

Науково-методичне забезпечення керівництво шкіл спрямувало на опанування вчителями, класними керівниками, бібліотекарями і батьками учнів нових педагогічних технологій морального виховання.

Контрольно-оцінювальна та корекційна діяльність керівників шкіл, учителів, класних керівників початкових класів забезпечила контроль, самоконтроль, аналіз та регулювання процесу формування моральних якостей учнів початкових класів.

Механізм взаємодії в процесі реалізації мети і завдань дослідження будувався на інтеграції організаційно-методичної роботи в ході проведення: засідань педагогічної ради; педагогічних читань і науково-методичних конференцій щодо морального виховання учнів початкової школи; методичних об'єднань учителів початкових класів; батьківських зборів; консультацій; лекторію; постійно-діючих семінарів тощо.

Таким чином, *структура* запропонованої нами системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів є цілісною системою і складається з таких компонентів (покроково) (рис. 2.4).

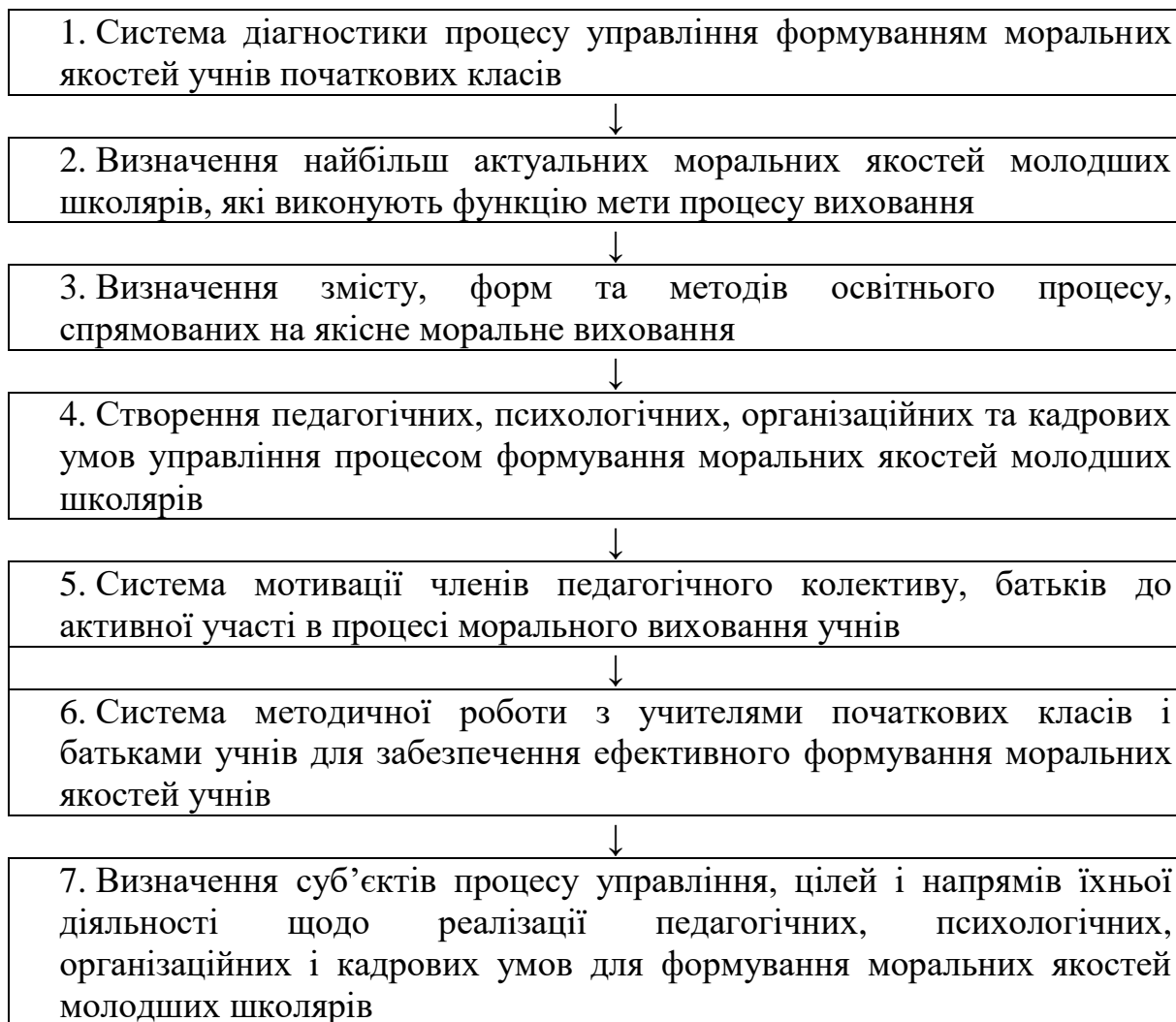

Рисунок 2.4. Структура моделі управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів

Перший компонент системи. Відповідно до визначених параметрів нашої системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів були розроблені *критерії*, які дозволили з'ясувати рівень досліджуваного управлінського процесу. Крім того, ці показники виявляють наявність недоліків і слабких ланок в організації управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів.

Цій меті підпорядковане *діагностування*. Діагностика – загальний спосіб отримання інформації про перебіг і результати якогось процесу. Вона не є тотожною контролю. При здійсненні контролю об'єктом аналізу є лише

діяльність учня початкових класів, а при діагностиці – спільна діяльність вихователя і дитини, їхній спільний результат.

Враховуючи результати аналізу процесу формування моральних якостей учнів початкових класів та функціональні складові структури системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів, ми розробили наступні *критерії та рівні оцінки ефективності управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів* (у першу чергу маємо на увазі формування таких моральних якостей, як *доброта (доброзичливість), чуйність (співчуття), працелюбність, чесність (правдивість), відповідальність*) у будь-якому закладі загальної середньої освіти.

У значенні критеріїв *оцінювання ефективності управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів* нами використано:

- наявність сучасного навчально-методичного забезпечення роботи педколективу;
- наявність необхідного кадрового забезпечення процесу морального виховання;
- наявність системи діагностики процесу формування моральних якостей учнів;
- наявність обґрунтованої мети і завдань щодо формування моральних якостей учнів;
- відповідність змісту освітнього процесу визначеній меті морального виховання учнів;
- відповідність виховних технологій формування моральних якостей молодших школярів визначеній меті;
- наявність системи підготовки батьків до формування моральних якостей дітей;
- наявність системи роботи з підготовки учителів до реалізації мети морального виховання молодших школярів;

- готовність учителів до морального виховання молодших школярів; готовність батьків до морального виховання дітей;
- цілісність діяльності педагогічного колективу і батьків у моральному вихованні учнів початкових класів.

Оцінювання якості *навчально-методичного забезпечення* роботи педагогічного колективу проводилося за такими критеріями оцінки: відповідність навчальних програм і планів державним стандартам, цілям і завданням управління процесом морального виховання учнів; відповідність варіативно-індивідуального компонента навчального плану цілям і завданням морального виховання; відповідність варіативно-індивідуального компонента навчального плану задоволенню виявлених освітніх потреб учнів для вдосконалення морального виховання; забезпеченість освітнього процесу навчально-методичними та інформаційними матеріалами, навчальною літературою та літературними творами для позакласного читання, які мають ситуації для формування моральних якостей учнів.

Критерії оцінювання *кадрового забезпечення* процесу формування морального виховання: кількість штатних учителів; кількість учителів вищої кваліфікації; підвищення кваліфікації учителів постійного складу; чисельність учителів постійного складу, які вдосконалюють навчально-методичне забезпечення; чисельність викладачів постійного складу, які займаються впровадженням інноваційних технологій навчання.

Критерії оцінювання *якості системи діагностики* процесу формування моральних якостей учнів: стан внутрішньошкільного контролю за процесом формування моральних якостей учнів початкових класів; якість регулювання процесу формування моральних якостей молодших школярів; наявність системи діагностики процесу формування моральних якостей учнів початкових класів; наявність карток для фіксації результатів спостереження за проявами певних моральних якостей та зростанням фахової підготовки вчителів; мобільність процесу формування моральних якостей молодших школярів;

демократичність процесу розподілу повноважень між організаційними компонентами структури закладу загальної середньої освіти.

Критерії визначення наявності *обґрунтованої мети* морального виховання учнів початкових класів:

– наявна науково обґрунтована мета морального виховання, яка є конкретною, діагностичною, відбиває вікові особливості молодших школярів, її можна реалізувати за час навчання у початковій школі; виховна мета формування моральних якостей є складовою частиною системи виховання у навчальному закладі; втілена в системі певних ефективних заходів;

– наявна узагальнена мета морального виховання, яка лише частково враховує вікові особливості молодших школярів; її можна реалізувати за час навчання в початковій школі за умови конкретизації цілей; недостатньо втілена на практиці;

– науково обґрунтована мета наявна у вигляді окремих складових морального виховання; врахування вікових особливостей учнів не завжди відповідає науковому підходу; мета морального виховання узгоджена з метою батьків лише частково;

– науково обґрунтованої мети морального виховання саме учнів початкових класів немає; мета не вписується в систему виховання в навчальному закладі; моральне виховання носить епізодичний характер.

Критерії визначення *відповідності змісту* освітнього процесу визначеній меті морального виховання:

– зміст освітнього процесу повністю відповідає визначеній меті; визначено навчальні дисципліни, теми занять, наявна науково розроблена програма творів для опрацювання на уроках з різних предметів та для позакласного читання, які дозволяють реалізувати завдання – формувати моральні якості учнів початкових класів; використовуються інноваційні виховні технології; визначено зміст морального виховання дітей у сім'ї;

– зміст освітнього процесу в основному відповідає визначеній меті морального виховання учнів початкових класів; визначено навчальні предмети

відповідно до програм Міністерства освіти та науки України для початкової школи, теми занять, на уроках для позакласного читання використовуються традиційні твори письменників; зміст морального виховання учнів у школі та сім'ї не завжди співпадає;

– окремі складові частини змісту освітнього процесу не відповідають меті морального виховання; визначено навчальні предмети відповідно до програм Міністерства освіти України для початкової школи, теми занять; на уроках для позакласного читання використовуються традиційні твори письменників; відсутня взаємодія між змістом морального виховання учнів початкових класів у школі та сім'ї;

– зміст освітнього процесу не відповідає визначеній меті морального виховання учнів початкових класів; на уроках не враховується формування найважливіших моральних якостей (доброта, чуйність, чесність, працелюбність, відповідальність); відсутня взаємодія між змістом морального виховання учнів у школі і сім'ї.

Критерії визначення *відповідності виховних технологій* формування моральних якостей учнів початкових класів визначеній меті:

– технологія з урахуванням інноваційного підходу повністю відповідає визначеній меті; активні форми та методи навчального процесу, виховної роботи в школі, виховання дітей у сім'ї дозволяють повністю реалізувати мету та зміст морального виховання;

– технологія відповідає визначеній меті, але форми і методи використовуються традиційні. без урахування інноваційного та інтеграційного підходів; у практику роботи з батьками втілена недостатньо;

– технологія в основному відповідає визначеній меті; форми та методи навчального процесу, виховної роботи в школі, виховання дітей у сім'ї дозволяють лише частково реалізувати мету та зміст морального виховання учнів початкових класів;

– технологія не відповідає визначеній меті; відсутні необхідні форми та методи навчального процесу, виховної роботи з дітьми; батьки незнайомі з відповідними технологіями.

Критерії визначення наявності *системи підготовки батьків* до формування моральних якостей дітей:

– у школі чітко визначені завдання, зміст, форми і методи освітньої роботи з батьками молодших школярів; вони практично реалізовані, постійно аналізуються та коректуються; система роботи з батьками оновлюється, розвивається, відповідає запиту батьків;

– освітня система роботи з батьками існує; завдання, зміст, форми і методи її визначені, але в практичній роботі втілена недостатньо; аналіз та корекція проводяться рідко; використовуються традиційні форми і засоби роботи;

– у школі завдання, зміст і методи освітньої роботи з батьками визначені не чітко; робота ведеться не систематично; неузгоджена з потребами батьків; інноваційні форми і методи практикуються рідко; аналіз і корекція носять епізодичний характер;

– системи роботи з батьками як такої не існує; конкретні завдання, зміст, форми і методи її невизначені; освітня робота з батьками носить випадковий характер; відсутній її аналіз і корекція.

Критерії визначення наявності системи роботи з *підготовки учителів* до реалізації мети морального виховання учнів початкових класів:

– у школі чітко визначені завдання методичної роботи з формування моральних якостей учнів початкових класів, враховано вікові особливості; чітко визначені зміст, форми та методи методичної роботи; методична робота реалізується відповідно до плану; до неї залучені не тільки класні керівники, але й усі вчителі початкової школи; відповідність методичної роботи постійно аналізується та коректується у зв'язку з наявними проблемами у формуванні моральних якостей учнів та сучасними підходами до методичної роботи; система роботи постійно розвивається, носить творчий характер;

– у школі в основному визначені завдання методичної роботи з морального виховання в узагальненому вигляді; не зовсім чітко визначені зміст, форми та методи методичної роботи з метою покращення морального виховання; методична робота реалізується відповідно до плану; методична робота охоплює не всіх учителів, а лише класних керівників; її відповідність аналізується та коректується залежно від ситуації у зв'язку з виникненням проблем у формуванні моральних якостей учнів початкових класів;

– методична робота охоплює не всіх учителів, а лише класних керівників; її відповідність аналізується та коректується епізодично; система роботи з підготовки учителів наявна, але діє формально; має незмінний, традиційний характер;

– система методичної роботи з підготовки вчителів наявна, але є епізодичною; у школі є план методичної роботи, який не реалізується; методична робота не завжди спрямована на реалізацію визначеної мети морального виховання; її відповідність визначеній меті не аналізується та не вивчається.

Критерії визначення *готовності учителів* до морального виховання учнів початкових класів:

– високий рівень професійної підготовки з питань формування моральних якостей учнів; знання нових технологій, способів і форм виховання та вміння реалізувати їх в навчально-виховному процесі; необхідні особистісні якості та постійне самовдосконалення; чітке усвідомлення мети морального виховання і засобів його втілення; постійна індивідуальна робота з дітьми та їх батьками;

– достатній рівень професійної підготовки, сприйняття нового; знання про мету морального виховання і засоби її реалізації; індивідуальна робота з дітьми та їх батьками наявна, але носить несистемний характер;

– середній рівень професійної підготовки вчителів, працюють у традиційних формах, використання нових підходів епізодичне; немає чіткої

мети морального виховання; індивідуальна робота з дітьми та їх батьками з питань морального виховання епізодична;

- низький рівень професійної підготовки, підвищення кваліфікації та самоосвіти учителів несистематичні; використовуються малоефективні форми і методи роботи; учителі та класні керівники слабо орієнтуються в сучасних підходах до морального виховання.

Критерії визначення *готовності батьків* до морального виховання дітей:

- високий рівень знань з педагогіки, психології та вікових особливостей своєї дитини, постійне самовдосконалення; наявність близького контакту зі своєю дитиною; в сім'ї наявний певний постійний виховний вплив на учня, який має цілі, що співпадають з метою школи; постійна взаємодія з учителями;

- у батьків достатній рівень знань з педагогіки, психології, вікових особливостей; контакт з дітьми є, але на емпіричному рівні; вплив на виховання дитини виявляється, але довільний, епізодичний; взаємодія з учителями несистемна;

- середній рівень знань з педагогіки, психології та вікових особливостей своєї дитини; наявність контакту зі своєю дитиною; самовдосконалення епізодичне; виховний вплив на дитину в сім'ї є, але немає чіткої спрямованості; взаємодія з вчителем тільки у певних випадках;

- рівень знань з педагогіки, психології та вікових особливостей своєї дитини недостатній, самовдосконалення відсутнє; контакт зі своєю дитиною слабкий; виховний вплив на дитину в сім'ї не простежується; взаємодії з учителем немає.

Критерії визначення рівня *цілісності діяльності педагогічного колективу і батьків у моральному вихованні учнів початкових класів*:

- наявність у педагогів та батьків загальної мети морального виховання, високий рівень взаємодії та взаємовпливу вчителів і батьків дитини; постійна спільна робота щодо формування моральних якостей; постійна індивідуальна робота вчителів і батьків дитини;

– загальна мета морального виховання визначена на достатньому рівні; взаємодія вчителів і батьків задовільна, але не завжди систематична; проводять багато спільних виховних заходів з морального виховання;

– загальна мета морального виховання наявна, але взаємодія вчителів і батьків дитини недостатня; спільна робота щодо формування моральних якостей залежить від ситуації; індивідуальна робота вчителя і батьків дитини нерегулярна;

– мета морального виховання в школі та сім'ї не співпадає, взаємодія вчителів і батьків дитини низька; спільна робота з виховання певних якостей не проводиться; індивідуальна робота вчителя і батьків дитини епізодична.

Слід зазначити, що підпункт а) передбачає оптимальний рівень оцінки; підпункт б) – допустимий рівень оцінки; підпункт в) – середній рівень оцінки; підпункт г) – низький рівень оцінки.

До системи діагностики ми відносимо орієнтовний перелік труднощів, яких можуть зазнати вчителі при формуванні моральних якостей учнів початкових класів: не завжди можу чітко виокремити цілі виховання учнів того чи іншого віку; не завжди знаю, що треба робити для формування тієї чи іншої моральної якості дитини; не завжди можу чітко визначити роль навчального процесу та позаурочної діяльності у формуванні тих чи інших особистісних якостей учнів; не завжди можу врахувати індивідуальні особливості учнів для поліпшення морального виховання; не маю достатньої кількості часу для вирішення визначених виховних завдань; моральне виховання в школі не можу протиставити впливу на учнів вулиці, комп'ютерних ігор, ЗМІ; не можу скоординувати свої дії з діями сім'ї у реалізації завдань морального виховання; не можу оцінити ефективність свого впливу на дитину; не можу оцінити ефективність морального виховання учнів мого класу; інші труднощі (укажіть, які саме). За допомогою шкали труднощів визначається їх ступінь за балами від 5 (максимальні труднощі) до 0 (відсутність труднощів).

Відповідно до логіки визначених критеріїв та рівнів оцінки управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів були проведені констатувальний та формувальний експерименти.

Запропонована система діагностування сприяла активізації управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів. Базовим є регулювання відносин усередині ієрархії рівнів системи діагностування та динамізм виховного процесу.

Ґрунтуючись на гуманістичному розумінні виховного процесу, ми визначаємо його як ціннісний розвиток дитячої особистості в умовах суб'єкт-суб'єктної педагогічної взаємодії у малих і великих групах (клас, сім'я, позашкільні, позакласні об'єднання).

Науково обґрунтована постановка мети – завдання складне і важливе, але будь-яка, навіть найбільш об'єктивна мета, залишається благим побажанням, якщо немає механізмів її реалізації.

Конкретизуємо *зміст морального виховання* відповідно до розробленої нами системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів. Оскільки моральне виховання виступає провідним чинником всебічного гармонійного розвитку особистості, то морально-духовні цінності кожної особистості є її найбільшим надбанням.

Найповніше відповідає природі людини і її прагненню до вільного розвитку й повноцінного життя концепція демократично-національного виховання. В її основі лежать кілька постулатів: опанування загальнолюдських морально-духовних цінностей, збереження і розвиток духовних надбань свого народу, створення оптимальних умов для всебічного розвитку кожної особистості із врахуванням її потенційних можливостей, інтересів і потреб.

Важливим інтелектуальним джерелом виховання є національна та загальнолюдська культура. Йдеться про залучення школярів у процесі навчання та позашкільний час до таких чинників культури, як мистецтво, література, культура побуту, спілкування, праця, сімейні взаємини тощо.

Слід підкреслити, що зміст морального виховання молодших школярів на базі національної культури повинен відобразити розумне поєднання культури, звичаїв, традицій минулого та сучасні досягнення. На засадах духовно-моральних цінностей відбувається консолідація педагогів і батьків, ведеться діалог між школою і церквою. І хоч церква відокремлена від держави, а школа є світською, у них спільна мета – протистояти бездуховності, злу, насиллю, утверджувати ідеали людинолюбства і добротності.

Включення учнів у перетворювальну діяльність є необхідною умовою їх духовно-морального та художньо-творчого розвитку і сприяє вихованню високоморальної, творчої особистості, прищеплює їй відповідні знання й навички, розвиває загальні й спеціальні здібності.

Серед важливих чинників впливу на виховання, зокрема моральне, значне місце належить мистецтву. Мистецтво синтезує світорозуміння і світовідчуття, пізнання і переживання навколишнього світу. Воно може активізувати ті явища, які існують лише потенційно, і тим самим виступає як особливий вид діяльності, що розширює межі людського світу й оптимізує людський фактор у світі і слугує засобом духовно-морального розвитку. На наш погляд, розв'язуючи проблему формування моральних якостей учнів початкових класів, не можна не звернутись до питання про роль споглядання за красою природи, що формує позитивні естетичні почуття, образне мислення, тонке відчуття світу.

Через зміст навчання, виховну роботу і співпрацю з сім'єю вчителі прагнуть цілеспрямовано виховувати в учнів найкращі почуття: доброту, милосердя, совість, співчуття, турботливість, скромність, щирість, працелюбність, відповідальність. Здійснювати це стає дедалі складніше через відсутність належної підтримки з боку суспільства, ЗМІ, сім'ї.

Отже, система управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів зумовлює наступність і безперервність цього процесу. Наступні покоління мають використовувати духовні надбання попередніх

поколінь, багатство загальнолюдських і національних морально-духовних цінностей, але зміст має будуватися на національних засадах.

Успішному збагаченню учнів знаннями й досвідом моральної поведінки сприяє така організація діяльності, у якій можуть бути використані комунікативно-ситуативні завдання з морально-етичним змістом. Розв'язуючи їх, учні вчаться оперативно і правильно оцінювати ситуацію, розуміти інших, ефективно використовувати слово як засіб переконання, вміло керувати своїми емоціями. Формування моральних якостей проходитиме успішніше, якщо цей процес відбувається в умовах, наближених до реальних, спеціально створених педагогічних ситуацій.

Наприклад:

а) Ви побачили, що хлопчик упав з велосипеда, забив ногу. Які слова втіхи ви скажете? Що зробите?

б) Послухайте діалоги.

1. – Хлопчику, поступись місцем бабусі, – сказала кондуктор.

– Будь ласка, – буркнув хлопчик і неохоче встав.

Чому бабусі було неприємно чути слова «будь ласка», які сказав хлопчик?

2. – Що робити, Олю? Раптом ніхто не зможе полагодити мою Барбі? – бідкалася Марина.

– Шкода, що у тебе не буде такої гарної ляльки, – посміхаючись сказала Оля.

Чи можна повірити, що Оля співчувала подрузі? Чому ви так думаєте?

Рефлексія. Змініть тон і скажіть слова «будь ласка» і «шкода» так, аби вони звучали щиро.

Такі та подібні ситуації можуть бути використані на уроках мови, читання і в позакласний час. Вони сприяють сформуванню таких моральних якостей, як доброта, чесність, чуйність.

Педагоги твердять, що доброта буває кількох видів. Перший із них – це доброта пасивна: людина не вдарить слабшого, але й не зупинить насмішника.

Цінніший вид доброти, коли добрі почуття не тільки не дозволяють людині робити зло, а й змушують її творити добрі справи. Це вже доброта активна. Найвищим проявом є доброта, яка бореться, це найпрекрасніше, безкорисливе і благородне поривання. Доброта і виявляється по-різному. Це і турботливість про долю інших, і м'якість у поводженні, і щедрість, і вимогливість.

Поширеною помилкою у вихованні добрих почуттів дитини є переконання дорослих, що доброта – природжена риса характеру. Проте, на всі позитивні і негативні якості людини впливає виховання, його мета, зміст та середовище. Які б моральні якості ми не хотіли виховати в учнів, усі вони мають у своїй основі прекрасну людську властивість – відчуття того, що переживає інший не тільки в хвилини радості, а й хвилини смутку, болю, самотності. Саме в цьому криються джерела доброти.

Формуванню моральних якостей учнів ефективно сприяє й екологічне виховання, завданням якого є навчити учнів любові та дбайливого ставлення до природи, докільля, дотримуватись правил поведінки в лісі, на річці чи галявині. Форми роботи можуть бути найрізноманітнішими (урок-презентація колективного проекту «Ми всі господарі природи, то й збережемо її вроду», розгляд екологічних ситуацій «Будь природі другом», хвилини емоційно-чуттєвого спілкування «Слухаючи спів пташок», конкурси малюнків «Край, де я живу», дидактичні ігри тощо).

Засвоєння молодшими школярами поняття відповідальність починається з того, що учні узагальнюють наочні, емпіричні дані про відповідальну поведінку, ознаки якої сприймають безпосередньо і намагаються на їх основі сформулювати своє уявлення про відповідальність, проявляючи самодіяльність і творчість (в моралі). Входження під керівництвом учителя у шкільне життя, включення у систему існуючих відносин, набуття і щоденне підтвердження нового соціального статусу учня означає для молодшого школяра досягнення початкового досвіду відповідальної поведінки.

У процесі набуття життєвого досвіду в учнів молодших класів емоції виступають в ролі початкової оцінки. Естетична емоція об'єднує емоційне й

інтелектуальне ставлення до предметів, до друзів, вчителів, до членів родини. Це досягається при пробудженні в учнів початкових класів емоційного відгуку, до більш глибокого художнього пізнання. А досягти цього можна, практикуючи таку форму, як драматизація. Беручи участь у драматизації казок, учні більш глибоко занурюються в зміст, співпереживають з героями, розвивають творчу уяву, естетичні почуття, художньо-образне мислення. Крім того, саме при такій формі роботи формуються такі важливі якості, як: товариськість, відповідальність, щирість, взаємодопомога, працьовитість тощо.

Система управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів зумовлює врахування учителями попередніх висновків та спонукає до осмислення істини, що моральні переконання дитини не можна виробити шляхом лише словесної пропаганди. Досягти успіху можна тоді, коли учень проходить через ситуації, в яких він повинен зробити певний моральний вибір, виявити власну позицію, прийти самостійно до певних висновків.

Виховання найважливіших якостей особистості на основі діяльності і відносин в умовах школи (доброта, чуйність, працелюбність, чесність, відповідальність) передбачає вміння педагогів інструментувати в системі виховання організацію життя учнівського колективу і колективну творчу діяльність учнів. Саме в активній перетворювальній діяльності учні набувають найважливіших моральних якостей. Це може бути благодійна, екологічна, трудова на інша діяльність на користь іншим людям. Наприклад, система спортивно-оздоровчих заходів у школі має всі можливості для сприяння розвитку в учнів цілого комплексу найважливіших моральних якостей: товариськості, цілеспрямованості, гуманізму, дисциплінованості, ініціативи, а головне – утверджує здоровий спосіб життя.

Запровадження системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів зумовлює обов'язковість врахування суперечливого впливу на учнів «масової культури», яка відзначається динамізмом, взаємопроникненням, пропагує не кращі зразки музики, дозвілля, моделей поведінки.

Створення кадрових умов припускає підбір керівниками шкіл заступників директора, учителів, здатних забезпечити формування моральних якостей учнів та організацію різних форм методичної роботи, що дозволяє підготувати педагогів та батьків до реалізації порушеної проблеми.

Першою умовою є *забезпечення внутрішньошкільної системи підвищення кваліфікації* з метою засвоєння найбільш раціональних методів і прийомів навчання та виховання учнів; підвищення рівня методичної підготовки вчителя до організації і забезпечення морального виховання, обмін досвідом роботи з цієї проблеми.

Система організаційно-методичних засобів управління містить *колективні* (організація педагогічних рад, конференцій, лекцій, підготовка методичних рекомендацій); *групові* (засідання методичних об'єднань, наради, відкриті заняття, ділові ігри, навчання активу учнів та педагогічний всеобуч батьків), *індивідуальні* методи (наставництво, інструктаж, бесіди, самоосвіта тощо). Всі ці форми поживали управлінську діяльність та підвищили її ефективність.

До кадрових умов відносимо також і розробку та уточнення посадових обов'язків, які після затвердження керівником стають управлінським рішенням, обов'язковим для виконання.

При створенні кадрових умов реалізації моделі управління формуванням моральних якостей учнів початкових класів враховано результати дослідження Н. Кузьміної, яка з'ясувала, що головним системоутворюючим чинником професіоналізму особистості педагога є образ визначеного педагогічного результату, до якого прагне педагог. Але тільки в тому випадку, коли цей образ пов'язаний з учнями, з потребами педагога розвинути особистість учня, тільки тоді найефективніше формуються продуктивні властивості в особистості і діяльності самого педагога.

Урахування виявленої закономірності передбачає створення умов для переорієнтації педагогів з функціональних продуктів діяльності, пов'язаних із

передачею інформації, формами і методами роботи на психологічні продукти діяльності, пов'язані із всебічним розвитком особистості школяра.

П'ятий компонент системи. Важливу роль для активної участі членів педагогічного колективу та батьків у процесі морального виховання учнів відіграє система мотивації, яка містить групову та індивідуальну вмотивованість діяльності педагогічного колективу.

Керівники експериментальних закладів освіти були націлені на визначення рівня згуртованості, мотивовані на роботу, моральні принципи, сумніви, рівень сформованості мотивів педколективу, учнів та їх батьків. Під час створення групи для реалізації намічених завдань щодо апробації системи управління процесом морального виховання учнів початкових класів було враховано особистісні мотиви педагогів. Якщо група виправдовує очікування працівника, то об'єднувальні сили зростають. Якщо особистісні потреби не задовольняються, то первинна мотивація може перетворитися на байдужість, навіть агресію.

Індивідуальна та групова вмотивованість залежить від мотиваційного середовища навчального закладу. Під мотиваційним середовищем розуміється сукупність умов, які визначають спрямованість та зусилля, необхідні працівникам для досягнення цілей організації, наявність мотиваційного середовища позбавляє керівника від необхідності в кожному окремому випадку витрачати багато зусиль на мотивацію учителів. Найсуттєвішим для забезпечення такого впливу, на наш погляд, є стимулююче педагогічне спілкування, використання дидактичних ігор, інсценізація, створення ситуації успіху, різні засоби педагогічної підтримки.

Таким чином, для забезпечення ефективного управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів необхідно створити відповідні педагогічні, психологічні, організаційні та кадрові умови. Важливим показником того, що в школі створені необхідні оптимальні умови для реалізації мети морального виховання, у ході експерименту враховувалася відповідність результатів роботи визначеним цілям. Метою таких

управлінських дій є підготовка і організація педагогічного колективу до реалізації визначених завдань щодо формування моральних якостей учнів початкових класів, від якості яких залежить ефективність процесу.

Одним із найважливіших компонентів системи управління процесом формування моральних якостей є організація *методичної роботи* з учителями та батьками учнів молодшого шкільного віку. Відомо, що в процесі реалізації завдань роботи початкової школи щодо формування моральних якостей учнів, у тому чи іншому управлінському циклі беруть участь не тільки вчителі, а й учнівський актив, батьки, методисти, психологи. Саме тому організаційно-методичні засоби пов'язані не лише з методичною роботою в її традиційному розумінні, а в цілому з підготовкою всіх залучених до реалізації завдань формування моральних якостей учнів початкових класів.

У ході формувального етапу експерименту апробовані такі колективні та індивідуальні форми роботи: педагогічний лекторій, університет педагогічних знань, вечори запитань і відповідей, зустрічі батьківської громадськості з адміністрацією школи та вчителями, батьківський клуб, День відчинених дверей або Батьківський день, батьківські збори за такою тематикою: «Приклад батьків у моральному вихованні учнів», «Виховання у дітей культури поведінки в сім'ї», «Роль художньої літератури в моральному вихованні дітей», «Чесність і правдивість виховуються в родині», «Трудове виховання в сім'ї», «Попередження шкідливих звичок у молодших школярів» та ін.

Провідна роль у роботі з батьками належить індивідуальним формам: відвідування сім'ї, педагогічне доручення, педагогічні консультації тощо.

У ході апробації системи накопичено цікавий досвід спільної роботи школи на основі взаємодії з батьківською та учнівською громадськістю, що значною мірою сприяло підвищенню ефективності процесу формування моральних якостей учнів початкових класів. Така робота передбачала укладання спільної програми педагогічного колективу, батьків та учнівського самоврядування (на рівні можливого для віку початкових класів), визначення основних завдань співпраці. Ефективно пройшли такі спільні заходи, як: акції

«Поспішайте творити добро»; конкурси «Тато, мама, я – спортивна сім'я», «Найрозумніша сім'я», огляди; виставки; сімейні концерти; презентації, дні відкритих дверей, родинні свята (до Дня матері, вшанування рідних похилого віку тощо). Важливою умовою проведення таких заходів є діяльнісний підхід до їх організації та залучення до роботи якомога більше батьків і дітей.

Такий підхід об'єднує всі елементи виховної системи (діагностику, створення відповідних умов, визначення мети, змісту, форм і методів, планування, організацію, методичну роботу, контроль, педагогічний аналіз, регулювання і вдосконалення) і забезпечує її цілеспрямованість, послідовність, підвищує ефективність. Керівники шкіл і вчителі, які впроваджували розроблену нами в ході дослідження систему управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів, опанували системне бачення виховного процесу для забезпечення оптимальних умов з метою реалізації визначених завдань.

2.3. Зміст та аналіз результатів експериментального дослідження

Оцінка й інтерпретація результатів дослідно-експериментальної роботи здійснювалась нами в межах традиційного підходу, методом порівняння і наступної перевірки результатів, одержаних за двома незалежними методиками вимірювання – еталонною й експериментальною.

Наукова систематизація та узагальнення досвіду впровадження запропонованої нами системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів ґрунтуються на результатах, отриманих в експериментальних школах.

Ефективність системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів в умовах закладу загальної середньої освіти досліджувалась шляхом перевірки припущення про запровадження комплексу науково-практичних методів діагностики процесу управління формуванням

моральних якостей учнів молодшого шкільного віку; створення необхідних педагогічних, психологічних, кадрових та організаційних умов для реалізації означеної мети; визначення змісту, форм і методів управління освітнім процесом з метою формування моральних якостей учнів молодшого шкільного віку; забезпечення єдності виховання учнів у навчально-виховному процесі школи, в родині; формування у членів педагогічного колективу та батьків готовності до управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів.

Одним із базових чинників отримання позитивних результатів формувального етапу експерименту (впровадження системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів) є подолання певної статичності як концептуальної, так і технологічних педагогічних систем, що дозволило нам керувати окремими суб'єктами відкритої педагогічної системи на рівні її структурно-функціональних компонентів.

Дослідивши науково-педагогічні підходи до процесу формування моральних якостей молодших школярів у психолого-педагогічній літературі, для проведення експерименту в загальноосвітніх експериментальних школах ми впровадили програму «Управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів». На нашу думку, вона прискорює позитивну динаміку зростання рівня готовності керівників навчальних закладів, учителів початкової школи до формування моральних якостей учнів та підготовки батьків до цієї роботи.

На першому – *організаційному* – етапі формувального етапу експерименту було вивчено нормативно-правові документи, науково-методичну літературу, передовий досвід роботи методичних служб, шкіл області з означеної проблеми. Основою для подальшої роботи став підбір діагностичного інструментарію для визначення готовності вчителів і батьків до формування моральних якостей учнів, а також для діагностики учнів початкової школи.

Для проведення експерименту було створено контрольні та експериментальні групи. Було сплановано роботу експериментальної групи щодо проведення діагностики учнів, учителів, батьків. Необхідним елементом для започаткування експерименту був підбір інноваційних методик навчання дорослих із застосуванням інтерактивних методів навчання. Наприклад, було організовано роботу семінару «Керівництво формуванням моральних якостей молодших школярів вчителями», підготовлено та проведено методичну нараду «Педагогічна діагностика», на якій постановлено мету, завдання, визначено акценти моніторингових досліджень та його об'єктів, сплановано роботу шкільного психолога для психологічного супроводу учнів, батьків і вчителів у процесі експерименту, залучено експертів для аналізу початкового етапу експерименту.

На другому етапі експерименту ми розробили та впровадили систему діагностики для вчителів, батьків, учнів у процесі експерименту. Визначили та використали критерії оцінки управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів, за допомогою яких було виявлено вхідний рівень готовності учасників експерименту в контрольних та експериментальних групах. Крім того, в цих групах було проведено анкетування учнів «Самооцінка моральних якостей», анкетування батьків «Особистісні якості Вашої дитини», «Труднощі у вихованні дитини», анкетування вчителів «Оцінка моральних якостей учнів», «Труднощі у вихованні учнів». Результати анкетування оброблено та проаналізовано.

Для управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів нами було розроблено картки для фіксації результатів спостережень за особливостями прояву моральних якостей особистості в поведінці учнів початкової школи з різним рівнем їх сформованості у різноманітних ситуаціях.

Для визначення рівня сформованості певних моральних якостей у конкретної дитини ми запропонували вчителям початкових класів вести щоденник спостережень, до якого вчитель у процесі спостереження вносив

інформацію про особливості моральної поведінки школяра в різних ситуаціях, та використовувати низку карток для моніторингу результатів спостережень за проявами певних моральних якостей.

Методика роботи з картками складалася з кількох етапів: спочатку необхідно було заповнити першу частину картки – прізвище, ім'я та по батькові учня, за яким спостерігають; дата спостереження; ситуація, котру спостерігають. Далі вчитель заповнював таблицю з трьох колонок. Перша колонка має назву «індикатори», де описані прояви певної якості учня. Наприклад, «проявляє чуйність (співчуття)» / потрібне підкреслити / (1 – не проявляє зовсім; 2 – більш проявляє, чим ні; 3 – нейтральна; 4 – у більшості випадків; 5 – завжди і з задоволенням). У другій колонці – «сила прояву» – розташовані цифри від 1 до 5, тобто оцінка рівня сформованості якості в учня у конкретній ситуації, яку й потрібно підкреслити вчителю. У третій колонці «ситуації» описані наступні випадки: при читанні художньої літератури; у стосунках з батьками, родичами; у стосунках з однокласниками; у стосунках зі старшими; у стосунках з молодшими; у стосунках із незнайомими людьми. Учитель мав право змінити описані ситуації або працювати лише з деякими з них. Тобто, розроблені нами картки для фіксації результатів спостереження за проявами певних моральних якостей в учнів початкових класів, забезпечували індивідуальну роботу з учнем (з групою учнів).

На основі аналізу експериментальних та емпіричних даних цих спостережень прогнозувався подальший розвиток учня, складалася програма індивідуальної роботи з ним у ході освітнього процесу, визначалися проблеми морального виховання та показники рівня сформованості моральних якостей, яких учень має досягти. За результатами спостережень здійснювався постійний моніторинг відповідно до накреслених параметрів, у комплексі апробувалася система управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів.

На третьому етапі експерименту ми розробили та ввели до планів роботи методичних об'єднань, педрад, педагогічних читань, батьківських зборів,

індивідуальних консультацій, лекторіїв, постійно діючих семінарів сучасні інтерактивні методи навчання дорослих у процесі підвищення кваліфікації вчителів як класних керівників (тренінги, практикуми тощо). Крім того, розроблено наукове, навчально-методичне забезпечення процесу підготовки та самоосвіти вчителів до формування моральних якостей учнів у системі шкільної педагогічної освіти, що дало можливість зростання рівня підготовки вчителів до формування моральних якостей молодших школярів. Було здійснено вихідний зріз рівня готовності вчителів, батьків до процесу формування моральних якостей учнів початкової школи.

У межах системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів серед учителів молодших класів було проведено конкурс виховних проєктів «Рефлексорне виховання – потреба часу» (педагогічні читання), «Ситуативний класний час» (семінар), «Роль сім'ї у вихованні моральних якостей особистості молодших школярів» (батьківські збори), «Доброта та милосердя народжуються в сім'ї» (мікродослідження) та інші. Як наслідок, отримали позитивну динаміку рівня підготовки вчителів, батьків до процесу формування моральних якостей учнів початкової школи в умовах експериментальної групи.

Важливою умовою ефективної навчально-виховної роботи в цілому та формування в дитини моральних якостей, зокрема, є співробітництво школи і сім'ї, яке передбачає належний рівень педагогічної культури батьків. Саме для цього в експериментальних школах проводилися такі форми роботи з батьками щодо формування моральних якостей їхніх дітей, як: педагогічний лекторій, позакласний педагогічний всеобуч, університет педагогічних знань, підсумкова річна науково-практична конференція батьків з проблем виховання, День відчинених дверей, класні батьківські збори, відвідування батьків удома, листування, консультації батькам, тематичні вечори запитань і відповідей, ознайомлення батьків із психолого-педагогічною літературою тощо.

Для забезпечення форм і змісту співпраці та взаємодії школи і батьків в експериментальних школах було проведено усні журнали; спільні тематичні

заходи «Дерево родоводу» – зустрічі поколінь; «У сімейному колі» (індивідуальні консультації, зустрічі з лікарями, психологами, юристами); «Родинний міст» – зустрічі з батьками та обговорення проблем виховання; «Народна світлиця» – звернення до народних традицій у сімейному вихованні; «День добрих справ» – спільна трудова діяльність педагогів, батьків і дітей; «Дискусійний клуб» – обговорення проблемних питань виховання; «Аукціон ідей сімейного виховання», «Батьківський ринг», «Дні довіри», «Сімейні дні в класі» тощо.

Для підтримки позитивного рівня управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів здійснювалося постійне коригування методом контролю та регулювання.

На завершальному – аналітичному етапі експерименту нами проведена обробка емпіричних даних, описані результати експерименту. Порівняння вхідних та вихідних показників готовності вчителів та батьків до процесу формування моральних якостей учнів початкової школи в умовах експериментальної та контрольної груп показали адекватність результатів цілям експерименту.

Узагальнення та аналіз отриманих результатів, підготовка аналітичного звіту та публікації за підсумками експерименту, виявлені позитивні та негативні тенденції дали можливість зіставити результати з цілями експерименту та встановити, що в перебігу експерименту мету було досягнуто, завдання виконані.

Результати експерименту показали позитивну динаміку зростання рівня готовності керівників навчальних закладів, вчителів початкової школи до управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів та підготовки батьків до цієї роботи.

Для оцінки рівня якості науково-методичного забезпечення роботи педагогічного колективу щодо формування моральних якостей було проведено: аналіз відповідності навчальних програм і планів державним стандартам, цілям і завданням школи; відповідність варіативно-індивідуального компоненту

навчального плану цілям і завданням освітнього закладу; відповідність варіативно-індивідуального компоненту навчального плану задоволенню виявлених освітніх потреб учнів до виконання навчального плану і програм; забезпеченість навчального процесу навчально-методичними та інформаційними матеріалами, навчальною літературою та літературними творами для позакласного читання, які мають моральні ситуації для формування моральних якостей учнів; забезпеченість навчальних предметів робочою програмою, планами занять, завданнями для самостійної роботи, які відповідають визначеній меті; забезпеченість навчальних дисциплін методичними засобами, тематикою виховних і навчальних заходів щодо формування моральних якостей учнів; передбачення в навчальних програмах використання інноваційних технологій навчання щодо формування моральних якостей учнів.

Порівняння кількісних даних свідчить про те, що якість кадрового забезпечення освітнього процесу в контрольних школах зросла на 4%, а в експериментальних школах – на 14%.

Контрольні та експериментальні школи залишилися на допустимому рівні кадрового забезпечення освітнього процесу.

Аналіз результатів формувального етапу педагогічного експерименту та науково-методичні підходи до їх обґрунтування дозволяють стверджувати, що основним напрямом управління професійно-педагогічною діяльністю вчителя в структурі експериментальної системи є повсякчасне підвищення кваліфікації учителів.

Тому в структурі впровадженої системи технологічні компоненти як її структурно-функціональні складові діяли так, щоб у кожного суб'єкта була можливість для професійного зростання.

Такий науково-методичний підхід став соціально-педагогічним гарантом ефективності експериментальної системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів у педагогічних системах закладів загальної середньої освіти.

Позитивна динаміка результатів формувального етапу експерименту обґрунтовується й тим, що впровадження в педагогічну практику означеної системи супроводжувалося створенням мікроосвітнього та мезоосвітнього середовища, у якому активно проявлялися ревалентні структурно-функціональні компоненти цієї системи.

Отже, вже в процесі дослідно-експериментальної роботи з упровадження системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів було розкрито основні напрями підвищення кваліфікації педагогічних і управлінських кадрів, розроблено показники готовності вчителів, батьків до процесу формування моральних якостей, розроблено систему розвитку і діагностики моральних якостей молодших школярів, а також методику вивчення інтересів; проведено перевірку ефективності упроваджених педагогічних, психологічних, кадрових та організаційних умов, способів самовизначення особистості школяра; проаналізовано результати дослідно-експериментальної роботи.

Ми вважаємо, що, оскільки якість управлінської діяльності залежить від рівня професійної компетентності управлінців (тобто від їх знань, умінь, досвіду), то зміни в якості управлінської діяльності зумовлені і змінами професійної компетентності управлінців.

Таким чином, одержані дані в експериментальних школах показують значну динаміку і дозволяють зробити висновок про те, що зміни є результатом цілеспрямованого впливу організаційно-педагогічних умов на управління та ефективності системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів.

ВИСНОВКИ

1. У кваліфікаційній роботі наведено теоретичне узагальнення й нове вирішення наукової проблеми, що виявляється в теоретичному обґрунтуванні й експериментальній перевірці системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів.

Аналіз філософської, психолого-педагогічної літератури, концепцій, ідей та досвіду з управління вихованням учнів, зокрема, моральним вихованням у закладах загальної середньої освіти, дозволив визначити, що забезпечення ефективного управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів є актуальною науковою проблемою. Актуальність пошуку шляхів її розв'язання зумовлює необхідність упровадження в навчально-виховний процес закладу загальної середньої освіти інноваційної системи управління, яку розроблено на основі системного, синергетичного, особистісно орієнтованого, діяльнісного та адаптивного підходів і яка має діагностичний, організаційний, змістовний компоненти та етапи реалізації.

У процесі розробки експериментальної системи враховано результати, отримані в ході констатувального етапу експерименту, та недоліки в системі управління: по-перше, зміст освітнього процесу і формування моральних якостей учнів початкових класів часто не відповідають цілям морального виховання повною мірою, не враховують виклики сучасного суспільства до системи освіти; по-друге, робота з підготовки педагогів до реалізації мети морального виховання молодших школярів часто непослідовна та епізодична; по-третє, діагностика рівня сформованості моральних якостей учнів початкових класів часто не має системного характеру, позначена суб'єктивізмом педагога при відборі методик та інтерпретації результатів.

2. У ході дослідження з'ясовано сутність управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів, яка полягає у

створенні педагогічних, психологічних, організаційних та кадрових умов, які забезпечують ефективність цього процесу.

3. Установлено, що система управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів повинна включати низку взаємопов'язаних компонентів: систему діагностики процесу управління формуванням моральних якостей учнів; визначення найбільш актуальних моральних якостей молодших школярів, які виконують функцію мети процесу виховання; визначення змісту, форм та методів освітнього процесу; систему мотивації залучених до участі в процесі морального виховання учнів; систему методичної роботи з учителями початкових класів і батьками учнів для забезпечення ефективного формування моральних якостей учнів; визначення суб'єктів процесу управління, цілей і напрямів їхньої діяльності.

Дослідження підтвердило, що управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів зумовлює необхідність цілеспрямованої методичної підготовки вчителів початкових класів. Важливими передумовами такої підготовки є аналіз рівня морального потенціалу змісту освіти, навчальної та дитячої літератури; виявлення впливу мультфільмів, телепередач і дитячих періодичних видань на формування моральних якостей учнів початкових класів; розробка науково-діагностичного інструментарію для вчителів, який дозволяє проводити оцінку рівня сформованості моральних якостей учнів.

4. Критеріями оцінювання ефективності системи управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів визначено наявність: сучасного навчально-методичного забезпечення роботи педагогічного колективу, необхідного кадрового забезпечення процесу морального виховання, системи діагностики процесу формування моральних якостей, обґрунтованої мети й завдань щодо формування моральних якостей учнів, системи підготовки батьків до формування моральних якостей учнів, системи роботи з підготовки вчителів до реалізації мети морального виховання молодших школярів; відповідність: змісту освітнього процесу визначеній меті

морального виховання, виховних технологій формування моральних якостей молодших школярів визначеній меті; готовність: учителів до морального виховання молодших школярів, батьків до морального виховання дітей; єдність діяльності педагогічного колективу й батьків у моральному вихованні учнів початкових класів.

5. Оцінка результатів формувального етапу педагогічного експерименту на основі розроблених критеріїв показала, що в цілому ефективність управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів за всіма показниками виросла з низького та середнього рівня до середнього й високого. Це дає підстави зробити висновок, що завдання виконано, а мету дослідження реалізовано.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні проблеми управління закладами освіти в контексті стратегії модернізації освітньої галузі : колективна монографія / за загальною редакцією В. П. Кравця, Г. М. Мешко. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2020. 310 с.
2. Балл Г. О. Теоретична психологія як царица науковості й духовності (до видання українського перекладу книги Філіпа Лерша «Структура особи»). *Психологія і суспільство*. 2015. № 3. С. 72–79.
3. Басюк Н. Орієнтири вчителя у моральному вихованні молодших школярів. *Рідна школа*. 2007. № 3. С. 21–22.
4. Басюк Н. А. Виховання почуття відповідальності в молодших школярів. *Сходинки до відповідальності : навч.-метод. посіб.* Київ : ЦНЛ, 2006. 192 с.
5. Бех І. Духовний шлях зростаючої особистості: обґрунтування орієнтирів. *Рідна школа*. 2016. № 11–12 (листопад–грудень). С. 3–12.
6. Бех І. Д. Вибрані наукові праці. Виховання особистості. Чернівці : Букрек, 2015. Т. 2. 640 с.
7. Бех І. Д. Особистість на шляху до духовних цінностей : монографія. Київ – Чернівці : «Букрек», 2018. 320 с.
8. Біденко Є. Діалектика становлення аксіологічної платформи особистості в педагогічному процесі. *Вища освіта України*. 2020. № 3. С. 72–78.
9. Білозерська С. І. Молодший школяр як суб'єкт моральної поведінки. Моральна свідомість та самосвідомість особистості : монографія. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2009. С. 117–133.
10. Васянович Г. П. Педагогічна етика : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2011. 256 с.

11. Вашуленко О. В. Емоційно-ціннісна складова у структурі читацької діяльності молодших школярів. *Початкова школа*. 2013. № 1. С. 13–17.
12. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ : Ірпінь : Перун, 2009. 1736 с.
13. Виховання моральної самосвідомості зростаючої особистості в позакласній діяльності загальноосвітніх навчальних закладів : монографія / І. Д. Бех, К. І. Чорна, К. О. Журба, В. А. Киричок, І. М. Шкільна, С. В. Коновець. Харків : «Друкарня Мадрид», 2016. 176 с.
14. Генік М. Формування морально-етичних понять у позаурочній виховній роботі. *Початкова школа*. 2012. № 2. С. 49–51.
15. Головська І. Уміння досліджувати стан моральної вихованості школярів як важлива складова професійної компетентності вчителя початкової школи. *Проблема підготовки сучасного вчителя*. № 4. (Ч. 2). 2011. С. 144–150.
16. Губенко Г. Інтегративна педагогічна біоетика як новий напрям підготовки фахівців. *Вища освіта України*. 2014. № 3. С. 75–81.
17. Джерела духовності. Упровадження принципів гуманної педагогіки в практику роботи початкової школи / упоряд. Л. Г. Дмитренко. Харків : Основа, 2015. 142 с.
18. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології. Практикум : навчальний посібник. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2013. 448 с.
19. Духовно-моральне виховання особистості: теорія та практика : науково-методичний посібник / за заг. ред. канд. пед. наук, доцента Л. М. Михайлової. Харків : «Друкарня Мадрид», 2019. 250 с.
20. Енциклопедія освіти / АПН України ; голов. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
21. Житарюк В. Аксіопсихологічні передумови розвитку моральності молодших школярів. *Психологія особистості*. 2012. № 1 (3). С. 50–58.
22. Закон України «Про загальну середню освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text> (дата звернення: 29.06.2023).

23. Карамушка Л. М. Психологія управління : навчальний посібник. Київ : Міленіум, 2003. 344 с.
24. Киричок В. А. Виховання культури гідності молодших школярів у позаурочній діяльності : метод. рекомендації. *Класний керівник*. 2013. № 9–10 (141–142). С. 2–31.
25. Коломінський Н. Л. Психологія менеджменту в освіті (соціально-психологічний аспект) : монографія. Київ : МАУП, 2000. 286 с.
26. Концепція національно-патріотичного виховання молоді. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/5d5/279/7ca/5d52797ca746c359374718.pdf> (дата звернення: 18.04.2023).
27. Костюк І. Формування освітньо-розвивального середовища на уроках літературного читання в початковій школі. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми. СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2016. № 5 (59). С. 314–323.
28. Лебідь О. В. Деякі аспекти стратегічного управління загальноосвітнім навчальним закладом в Україні. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля*. Серія : Педагогіка і психологія. 2016. № 1. С. 398–402.
29. Лісова Н. І. Державно-громадське управління розвитком загальної середньої освіти в малих містах України : монографія / Н. І. Лісова. Черкаси : Видавець Пономаренко Р. В. 2018. 360 с.
30. Лунячек В. Е. Алгоритми управління школою. Харків : Основа, 2005. 176 с.
31. Матвієнко О. В. Основи виховання моралі у молодших школярів. Київ : Стилос, 1999. 232 с.
32. Менеджмент : навчальний посібник для здобувачів вищої освіти / Страпчук С. І., Миколенко О. П., Попова І. А., Пустова В. В. Львів : Видавництво «Новий Світ – 2000», 2020. 356 с.
33. Національна доктрина розвитку освіти. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text> (дата звернення: 03.05.2023).

34. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року : Указ Президента України від 25.06.2013 р. № 344/2013. URL: <http://www.president.gov.ua/ru/documents/15828.html>. (дата звернення: 27.08.2023).

35. Немченко С. Г. Теоретичні і методичні засади підготовки менеджерів освіти до рефлексивного управління : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.04. Харків, 2021. 485 с.

36. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звертання 15.08.2023).

37. Нова українська школа: порадник вихователю групи продовженого дня у закладах загальної середньої освіти : навч.-метод. посіб. / Г. І. Дмитрів [та ін.]. Львів : Світ, 2019. 224 с.

38. Нова українська школа: порадник для вчителя / під заг. ред. Бібік Н. М. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. 206 с.

39. Нова школа у нових громадах: посібник з ефективного управління освітою в об'єднаних територіальних громадах / А. Сеїтосманов, О. Фасоля, В. Мархлевські. Київ, 2017. 128 с.

40. Падун Н. О., Даруга Ю. О. Гуманізація управління загальноосвітнім навчальним закладом як основна мета розвитку особистості. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2018. № 2. С. 60–64.

41. Про затвердження Державного стандарту початкової освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.02.2018 р. № 87. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/688-2019> (дата звернення: 27.05.2023).

42. Професійний стандарт «Вчитель початкової школи закладу загальної середньої освіти». Наказ від 23.12.2020. № 2726. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/zatverdzheno-profstandart-vchitelya-pochatkovihklasiv-vchitelya-zakladu-zagalnoyi-serednoyi-osviti-i-vchitelya-z-pochatkovoyiosviti> (дата звернення: 15.06.2023).

43. Психологія життєтворення особистості в сучасному світі : монографія. Ю. Д. Гундертайло, В. О. Климчук, О. Я. Кляпець та ін. ; за ред. Т. М. Титаренко ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Київ : Міленіум, 2016. 320 с.

44. Рибалка В. В. Психологія розвитку творчо обдарованої особистості : наук.-метод. посіб. НАПН України, Ін-т педагогічної освіти і освіти дорослих ; Інститут обдарованої дитини. Київ : НАПН України: Ін-т обдарованої дитини, 2010. 442 с.

45. Русинка І. Психологія : навч. посіб. 2–ге вид., переробл. і доповн. Київ : Знання, 2011. 407 с.

46. Савченко О. Цінності, що об'єднують шкільну і педагогічну освіту. *Післядипломна освіта в Україні*. 2012. № 2. С. 9–11.

47. Савченко О. Я. Початкова освіта в контексті ідей Нової української школи і учнів. *Директор школи, ліцею, гімназії*. 2018. № 2. С. 5–10.

48. Сікорський П. І. Нова педагогіка. Львів : Львівська політехніка. 2021. 539 с.

49. Січко О. І. Формування морально-етичних цінностей учнів у контексті педагогічних ідей В. О. Сухомлинського. *Педагогічні науки*. 2013. Вип. 1.47 (114). С. 245–249.

50. Сковорода Г. Пізнай в собі людину / ред. В. В. Войтовець ; пер. М. Кашуба. Львів : Світ, 1995. 142 с.

51. Скотна Надія, Мовчан Віра Мораль перед викликами сучасності. *Вища школа*. 2014. № 2. С. 7–16.

52. Сухомлинський В. О. Вибрані твори в п'яти томах. Київ : Радянська школа, 1976. Т. 3. 670 с.

53. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т.; [редкол. : О. Г. Дзеверін (голова) та ін.]. Київ : Рад. шк., 1976. Т. 3 : Серце віддаю дітям ; Народження громадянина ; Листи до сина. 1977. 668 с.

54. Сущенко Л. О. Ціннісні орієнтири педагогіки Олександрі Яківни Савченко. *Контексти творчості Олександрі Яківни Савченко. Уміння вчитися*

як ключова здатність здобувачів початкової освіти в реаліях воєнного стану: збірник матеріалів II Міжнародних педагогічних читань пам'яті О. Я. Савченко «Контексти творчості Олександри Яківни Савченко. Уміння вчитися як ключова здатність здобувачів початкової освіти в реаліях воєнного стану», Київ, 3 листопада 2022 р. (наукове електронне видання) / за заг. ред. Олега Топузова, Оксани Онопрієнко : Ін-т педагогіки НАПН України. Київ : Педагогічна думка, 2022. С. 132–136.

55. Тараненко І. Роль особистісно орієнтованого виховання у формуванні соціальної поведінки старших підлітків (студентів закладів фахової передвищої освіти та першого курсу ЗВО). URL: <https://cutt.ly/e4gQ2ax> (дата звернення: 17.06.2023).

56. Управління загальноосвітніми навчальними закладами як активними системами: моделі та механізми : монографія / Л. Калініна, В. Мелешко, І. Осадчий, Л. Паращенко, М. Топузов / за наук. ред. Л. Калініної. Київ : Педагогічна думка, 2018. 224 с.

57. Управління закладами освіти: теорія, історія, практика : колективна монографія / Безлюдна Н. В., Бойченко В. В., Бялик О. В., Гагарін М. І. та ін. / за заг. ред. О. Л. Кірдан. Умань : Візаві, 2020. 290 с.

58. Управління закладом освіти : підручник для здобувачів другого рівня вищої освіти педагогічних університетів / С. Г. Немченко, В. В. Крижко, О. С. Боднар, В. В. Радул, О. М. Старокожко, Ю. І. Кондратенко. 2-е вид. перероб. і допов. Бердянськ : БДПУ, 2022. 506 с.

59. Фурман О. Успішність, успіх і Я–концепція особистості. *Психологія і суспільство*. 2023. № 1. С. 191–204.

60. Хованець Н. В. Створення сприятливого соціально-психологічного клімату у педагогічному колективі. URL: http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/stud_almanah/64.pdf (дата звернення: 28.04.2023).

61. Хоружа Л. Л. Етичний розвиток педагога : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2012. 208 с.

62. Хриков Є. М. Управління навчальним закладом : навч. посіб. Київ : Знання, 2016. 360 с.